

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет
Кафедра української літератури

ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

Кваліфікаційна робота
Рівень освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 602 групи
спеціальності «Філологія
(українська мова та література)»

Савчук Мар'яна Дмитрівна

Науковий керівник:

к. філол. н., асист. **Меленчук О. В.**

Рецензент _____

До захисту допущено
на засіданні кафедри української літератури
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В. С.

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Савчук М. Д. *Павло Филипович як літературознавець.*

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Міністерства освіти і науки України. Чернівці, 2023. 99 с. Рукопис.

У кваліфікаційній роботі з'ясовано літературознавчі здобутки П. Филиповича, особливості його науково-методичного ідіостилу. Структуровано наявні в науковій думці дослідження про його академічну діяльність. Сферу наукових зацікавлень П. Филиповича розглянуто шляхом аналізу проблемно-тематичного спектру досліджень, визначено характерні риси зроблених літературознавцем коментарів до листування та щоденника Т. Шевченка. Простежено компаративні стратегії при трактуванні генези літературознавчих текстів.

Ключові слова: П. Филипович, літературознавство, життєтворчість, методологія, принцип, коментар, Т. Шевченко, компаративістика, генезис.

ABSTRACT

Savchuk M. D. *Pavlo Filipovych as a literary critic.*

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Chernivtsi, 2023. 99 pages. Manuscript.

The qualifying work, literary achievements of P. Filipovych, peculiarities of his scientific and methodical idiostyle are defined. Structured studies available in scientific opinion about his academic activity. The field of P. Filipovych's scientific interests is examined by analyzing the problem-thematic spectrum of research, and the characteristic features of the literary critic's comments on T. Shevchenko's correspondence and diary are determined. Comparative strategies in the interpretation of the genesis of literary texts are traced.

Key words: P. Filipovych, literary studies, creativity, methodology, principle, commentary, T. Shevchenko, comparative studies, genesis.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Савчук М. Д.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	9
1.1. Формування особистості П. Филиповича як ключ до розуміння ідіостилю дослідника.....	9
1.2. Наукова діяльність П. Филиповича в історичній ретроспективі та сучасних дослідженнях.....	22
Висновки до розділу 1.....	31
РОЗДІЛ 2. ШЕВЧЕНКІАНА ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА.....	33
2.1. Життєтворчість Т. Шевченка як об'єкт літературознавчих досліджень П. Филиповича.....	33
2.2. Коментування П. Филиповича в герменевтичній концепції.....	46
Висновки до розділу 2.....	60
РОЗДІЛ 3. ТВОРЧІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА.....	62
3.1. Проблемно-тематичний спектр літературно-критичних матеріалів вченого.....	62
3.2. Компаративні стратегії Павла Филиповича при розкритті генезису літературних текстів.....	72
Висновки до розділу 3.....	86
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перша третина ХХ століття в Україні – період історичних пертурбацій та соціокультурних змін, що в 1920-ті рр. визначили новий вектор розвитку літературознавства. Тоді спостерігається перехід до всебічного наукового студіювання, а головним об’єктом досліджень виступає нова українська література. Серед натхненників означених змін – Павло Филипович, визначний поет-неокласик, вчений-літературознавець, критик та перекладач. Його літературна спадщина налічує дві поетичні збірки «Земля і вітер» (1922) та «Простір» (1925), а також численні коментарі, статті, розвідки та рецензії, які Т. Осьмачка називав винятково об’єктивними й розумними [41, с. 296].

У вітчизняному літературознавстві П. Филипович відомий передусім як яскравий представник порівняльно-історичної школи, головне завдання якої – простежити, як новий зміст проникає у традиційні образи, поступово модернізуючи їх. Наскрізною лінією компаративного методу позначені праці найрізноманітнішого змісту: ґрунтовні огляди основних тенденцій науково-критичних студій («Українське літературознавство за 10 років революції», «Молода українська поезія»), соціологічні рецептивні дослідження («Соціальне обличчя українського читача 30-40 рр. ХІХ ст.»), щодо походження літературних творів («Гене́за Франкової легенди “Смерть Каїна”», «Рання поема Лесі Українки», «“Одно слово” Лесі Українки»), текстологічний аналіз композиційно-змістових елементів («Лірика Максима Рильського», «“Земля” Ольги Кобилянської»), інтерпретація образної системи («Образ Прометея в творах Лесі Українки»), висвітлення персоналій («Шевченко і декабристи», «Поет огненного слова», «Леся Українка», «Про Михайла Семенка») тощо. Незважаючи на те, що навіть сучасники визнавали дослідження П. Филиповича як такі, що «будять науковий інтерес до літературознавства й чимало дають для зрозуміння явищ нового українського письменства та їх літературної техніки» [22, с. 150], виступають «справжнім зразком порівняльних студій над новітнім

українським письменством» [35], значна частина наукового доробку вченого залишається малодослідженою, а окремі праці взагалі залишаються поза увагою.

П. Филипович є одним із фундаторів пореволюційного академічного шевченкознавства. «У “цілому морі” книг, статей та заміток про Т. Шевченка, – слушно зауважував літератор, – рідко трапляються такі, що були б позбавлені традиційних панегіричних слів про “народного генія”, “пророка України” або “великого революціонера”» [67, с. 12]. Всі ці складники радянської догми перешкоджали виявити в Шевченкові винятково тонку натуру й обдарованого мультимітця. Тож, працюючи над Шевченківськими збірниками, як редактор і автор статей, П. Филипович дає наукове матеріалістичне висвітлення поета, що веде до справжнього розуміння життя, волі та творчості Кобзаря. Окреме досягнення літературознавця – розлогі коментарі до листування та щоденника в складі «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927, 1929 рр.) під загальною редакцією С. Єфремова. Ці видання сьогодні вважаються взірцевими в царині коментування, і якщо докладні примітки С. Єфремова потрапляли в поле зору сучасних дослідників, то коментарі П. Филиповича досі не отримали належної оцінки. В цьому й полягає актуальність нашого дослідження.

Про літературознавчі здобутки П. Филиповича позитивно відгукувалися ще його сучасники, зокрема, В. Перетц та М. Орест, М. Зеров, С. Єфремов, а також сучасні вчені С. Гречанюк, Г. Костюк, М. Наєнко, Я. Поліщук, В. Поліщук та ін. «Високий професіоналізм, широка ерудиція, добра обізнаність із літературним контекстом, інтелектуальний динамізм і насиченість його студій, – дають підстави літературознавиці Г. Александровій вважати П. Филиповича, – однією з провідних постатей національно-культурного процесу 1920-х років, найавторитетнішим і найглибшим дослідником доби, що зробив вагомий внесок у формування засад і визначення магістральних ліній розвитку порівняльного літературознавства» [1, с. 23].

Мета і завдання дослідження. Метою дипломної роботи є осмислення академічної діяльності Павла Филиповича, визначення його місця в українському літературознавстві.

Означена мета обумовлює такі **завдання** дослідження:

- простежити етапи формування творчої особистості П. Филиповича;
- встановити, які факти життєтворчості найістотніше вплинули на методологію літературознавчих досліджень;
- опрацювати літературно-критичні джерела щодо професійної діяльності П. Филиповича;
- визначити особливості шевченкознавчих наукових студій Павла Филиповича;
- на герменевтичних засадах з'ясувати особливості коментарів Павла Филиповича до щоденникових записів та епістолярію Т. Шевченка;
- проаналізувати проблемно-тематичний спектр позашевченківських досліджень вченого;
- дослідити методологію П. Филиповича при розкритті генезису літературних творів.

З огляду на малодослідженість теми, відсутність у наукових виданнях вичерпного аналізу літературознавчої діяльності П. Филиповича, **об'єктом дослідження** є літературознавчі праці П. Филиповича.

Предметом дослідження є літературознавча методологія П. Филиповича.

Методологічну основу дослідження складають наступні методи: історико-біографічний (життєопис вченого здійснюється на тлі його доби), історико-порівняльний (порівняння наукової діяльності П. Филиповича з творчістю інших провідних літературознавців ХХ ст.), типологічний (паралельне зіставлення використаних дослідником методологій), психоаналітичний (виокремлення особистісних рис, що вплинули на формування ідіостилію літературознавця), описовий (висвітлення основних ідей, концепцій та результатів літературознавчої діяльності Павла Филиповича) та бібліографічний (аналіз та систематизація різноманітних джерел, що стосуються досліджуваної теми, включаючи твори самого П. Филиповича, критику, рецензії та інші науково-критичні матеріали).

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх подальшого використання для розробки наукових досліджень, тез наукових доповідей, виступів на конференціях, у роботі наукових гуртків, підготовці до практичних занять тощо.

Наукова новизна полягає в тому, що у представленій роботі вперше проаналізовано: 1) які життєві обставини вплинули на формування ідіостилу митця; 2) як у коментарях П. Филиповича реалізовано систему герменевтичних принципів; 3) проблемно-тематичний вектор наукового доробку П. Филиповича; 4) якими компаративними моделями науковець послуговувався при висвітленні походження літературного тексту.

Апробація дослідження. Окремі положення магістерської роботи були виголошені на I Всеукраїнській молодіжній конференції «Платон мені друг, але істина дорожча: теоретико-практичні та методологічні аспекти розвитку сучасних гуманітарних наук», яка відбулася в режимі онлайн 2-3 березня 2023 року.

Структура і обсяг магістерської роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Формування особистості П. Филиповича як ключ до розуміння ідіостилю дослідника

Павло Петрович Филипович, представник «розстріляного відродження» із когорти неокласиків, блискучий знавець літератури – української, західноєвропейської, російської, бездоганний перекладач французької і латинської поезії, оригінальний поет, педагог і критик [55, с. 210], – так охарактеризовано літератора в антології Ю. Лавріненка.

Батьківщиною письменника є село Кайтанівка Звенигородського повіту Київської губернії (нині Катеринопільського району Черкаської області), де він народився 2 вересня (за старим календарем 20 серпня) 1891 року. У багатодітній сім'ї Филиповичів старшим був Павло, мав п'ятеро братів – Леоніда, Івана, Миколу, Олександра, Костянтина й сестру Ганну. Леонід, якого Павло дуже любив, помер рано. Іван, Микола й Ганна вчителювали, Костянтин був військовим. Багато часу з П. Филиповичем проводив Олександр, поціновувач поезії й перекладач. Під час навчання в Києві брати проживали разом. Пізніше Олександр Филипович доклав чималих зусиль для увіковічнення пам'яті про брата, зокрема, в 1957 р., перебуваючи в США, видав збірку його поезій, а в 1971 р. упорядкував і видрукував літературно-критичні статті, розвідки [74, с. 6].

Батько поета, Петро Андрійович, священник, закінчив Київську духовну семінарію. Завдяки прекрасному голосу в колі друзів знаний як «Соловей», в молодості співав у хорі М. Лисинка, виступав у Софіївському соборі. Почуті від тата українські народні пісні («Ой, сів пугач на могилі», «А тисяча сімсот дев'яносто першого року», «Ішли дівки з Бондарівки»), будили в дитячих серцях любов до рідної батьківщини. Мати, Марія Іванівна, походила з духовного роду Гордієвських (її брат Михайло – відомий діяч культури, професор Одеського університету). Мала м'яку вдачу й повсякчас піклувалася про дітей. Дитинство

Павла Филиповича проходило на лоні сільської природи, про яку він пізніше писав: «А ти поглянеш, і побачу квіти, Поблідлі в росах, і німу долину, Де промайнула молодість моя» [74, с. 97]. Власне, інтерес до читання, як і перші поетичні спроби, виявилися ще в ранньому дитинстві, а сільські образи і мотиви пізніше органічно увійдуть в його твори.

Олександр Филипович, молодший брат літератора, згадував: «Хоч батько був священник, але всім своїм дітям він дав світську освіту; отже, і Павлова освіта почалася не з «духовного училища», а з гімназії в місті Златопіль, Чигиринського повіту» [66, с. 104]. Успішно склавши вступні іспити (при конкурсі 1:5), продовжив навчання у престижній Колегії Павла Ґалагана. Згідно зі статутом приватний навчально-виховний заклад ставив собі за мету «забезпечувати певній кількості молодих людей (лише 40 учнів! – М. С.) можливості підготовчої до університету освіти» [61, с. 46]. Навчання тут було мрією кожного гімназиста: безкоштовна освіта, смачна їжа, пошита за європейським зразком уніформа, оглядові екскурсії в інші міста під час літніх канікул, одержання 50 руб. для подальшого влаштування. Филипович-колегіат захопився літературою й досконало опанував французьку мову. Його друзями за інтересами стали однокласники Михайло Драй (майбутній поет-неокласик Драй-Хмара), Б. Ларін (мовознавець) та Володимир Отроковський (поет). Після закінчення Колегії з золотою медаллю, восени 1910 року вступив до Київського університету ім. св. Володимира: спочатку на юридичний, а через рік – на історико-філологічний факультет слов'яно-руської філології. Його професорами були такі видатні вчені, як Володимир Перетц, Андрій Лобода. Університет закінчив також з найвищою відзнакою – золотою медаллю – в 1915 р., тож як професорський стипендіат ще два роки при університетських студіях готувався до професури.

Регулярно писати почав російською мовою ще в Колегії Павла Ґалагана, що славилась ґрунтовною гуманітарною підготовкою. Починаючи з 1910 року під псевдонімом «Павел Зорев» друкує поезії в петербурзьких і московських літературних журналах («Вестник Европы», «Жатва», «Заветы»), київському

«Куранты», а літературно-критичні статті з 1914 р. публікує в щомісячнику «Университетские известия» та ряді інших видань. Найімовірніше, псевдонім цілеспрямовано утворено від слова «зоря», що символізує світанкову зірку, яка ще засвітить належно, згідно з іншою версією – поет видозмінює прізвище свого друга та колеги Миколи Зерова. Першою серйозною працею обсягом 220 сторінок вважається монографія, що присвячена вивченню життєтворчості російського поета Є. Баратинського (1917 р. науковцю тоді було 26 років). На противагу схвальним відгукам наукової спільноти, її рецензент (водночас близький друг автора) В. Отроковський виокремив низку недоліків, серед яких «методологічно неправильне різке розмежування біографії від творчості» [13, с. 3]. Український критик Сергій Гречанюк такий підхід вважає цілком раціональним, оскільки історично-літературний аналіз творчості Є. Баратинського передбачалося викласти в наступному томі, натомість цінність видання забезпечував залучений фактаж, аргументовані висновки й логічні припущення, окремі з них стали аксіомами для наступних досліджень [13, с. 4]. Врешті другий том так і не з'явився: змінюється коло наукових інтересів П. Филиповича.

Революція 1917 року, а з нею національно-культурне відродження українського народу вирішально вплинули на свідомість молодого літератора. «Щоб краще зрозуміти всю рішучість і остаточність цього повороту в житті П. Филиповича, уявімо той осінній ранок чи день 1917 року, коли в маленькій кімнаті старого будинку в Діонісіївському провулку двоє молодих науковців, друзів-поетів – Павло Филипович і Володимир Отроковський запряглися написати і випустити “по збірці українських віршів”» [74, с. 10]. З тих пір творчість П. Филиповича назавжди стає українською «не лише за словесною формою, способом вислову, а і своєю суттю, духом» [73, с. 12]. Найперший друкований український вірш знаходимо в київському альманасі «Музагет» (1919):

Червоний ранок догорів,
А дня нема,

І над просторами полів
Од хмар нудьгу прийма
Земля німа [75, с. 27].

Настрій вірша виразно меланхолійний: ліричний герой наляканий невідомістю, занепокоєний скрутним становищем рідної землі, що «ридає». Чернівецька дослідниця Альона Тичініна зауважує алюзії до філософії Григорія Сковороди через використання автором персоніфікованих паралелізмів між людським життям і станами природи [62, с. 32].

Тематичний та образно-мотивний комплекс набуває національного колориту, зокрема, в творах «Бондарівна», «Київ», «Мономах», «М. К. Заньковецькій». Вірою в неминуче відродження рідного «огненного слова» пройняті рядки в поезії «Не хижі заклики пожеж»:

А давнє слово на сторожі,
Напівзабуте слово те,
Як пишне дерево, зросте
У дні співучі і погожі [74, с. 59].

«На початку 20-х років ХХ ст. Павло Филипович разом з М. Зеровим, М. Рильським, М. Драй-Хмарою, О. Бургардтом і до певної міри В. Домонтовичем, творить київську групу поетів, що пізніше дістала назву “неокласиків”. Велике історичне завдання поставили перед собою ці діячі української культури: “очистити авгієві стайні української літератури” від “старосвітщини”, від “повітових смаків”, від “мрійників без крил”, від “містечкових сіряків” та “сентиментальних кваш”» [70, с. 556-557]. Характерними ознаками українського неокласицизму є запозичення античних сюжетів, звернення до минувшини, ідея спадкоємності культури, стійка робота над розвитком мистецтва шляхом підвищення поетичної техніки, перевага художньої форми над змістом, утвердження гуманістичних ідеалів. Згадана довершеність, щоправда в інший спосіб реалізована, стане також основним орієнтиром в наукових літературознавчих студіях дослідника. Від 1917 року до дня арешту (серпень 1935 р.) Павло Филипович працював як поет,

літературознавець, приват-доцент, а потім професор університету. Разом з тим, розпочав діяльність як літературний критик у часописі «Книгар», редакторами якого раніше були Василь Старий і Микола Зеров. Дослідник публікував творчі здобутки з історії української літератури та займався редагуванням літературних збірників.

У пореволюційні роки поет змінюється до невпізнаваності. Олександр Филипович, згадуючи як брат після тривалого перебування в Києві приїжджає у червні 1922 року додому, зазначає, що «це була зовсім інша людина» [66, с. 110]. Говорив і думав він тепер українською, відбулося остаточне усвідомлення своєї ідентичності, переосмислення ціннісних орієнтирів. Якщо раніше П. Филипович захоплювався творчістю французьких модерністів (Бодлером, Верленом, Готьє, Леконт де Лілем) і російським письменством (Блоком, Бальмонтом, Ахматовою, Брюсовим), то тепер його цікавила україністика, її витoki і сучасність. Замість російських видань прихопив багато нової української літератури – журнали «Гроно» та «Мистецтво», поезії П. Тичини, М. Рильського, «Антологію римської поезії» М. Зерова, «Заспів» В. Чумака, «На золотих богів» Г. Косинки, а найголовніше – свіжовидруковану збірку власних поезій «Земля і вітер» (1922). Її назва метафорично виражає те, як війна і революція «вихором» пронизали Батьківщину, принесли «криваві дні». Кожен вірш тут частково відбиває внутрішній світ поета-споглядача, його психологію. Стурбований із притаманною йому емпатією він сподівається на краще:

Врятує роду і себе людина,
Життя зросте над попелом руїн, –
Велика мрія, мудра і єдина,
Недаром дзвонить у всесвітній дзвін [74, с. 49].

Означена «мрія про нове життя і нову людину» стане наскрізним гуманістичним лейтмотивом поезій Павла Филиповича, – зазначає Н. Костенко [24, с. 16], авторка передмови та приміток до видання поетичних творів П. Филиповича. У збірці «Земля і вітер» циклічно об'єднані вірші охоплюють філософсько-громадянську, пейзажну та інтимну лірику. Натомість

культурологічна поетика ширше виявиться в наступній (і останній!) поетичній збірці «Простір» (1925).

Юрій Шерех, провідний фахівець з неокласицизму, зауважує, що висока майстерність Филиповича-поета обумовлена його професійною компетентністю як літературознавця. На думку критика, лише поодинокі вірші («Хай на небі», «Заклинаю вітер», «Не хижі заклики») відбивають справжню душу поета і людини, інші – тільки ремесло [88, с. 155]. Справді, рання творчість П. Филиповича позначена відтінками сентиментальності, індивідуальності, натомість неокласицистична поетика спонукає його до розгляду філософських, ретельно обміркованих концепцій, що більше відповідали його раціоналістичній природі [88, с. 151]. Здійснюючи аналіз поетичної збірки «Простір», дослідниця Н. Костенко помічає наступне: «Поет по-своєму інтерпретує історичний матеріал, полемізує з тими або іншими версіями, хоч в історичних реаліях завжди точний. Так, у вірші “Мономах”, малюючи колоритний портрет князя (“вовчий зір”, “бичача шия”, “мов камінь, крик”, “до степу звук”, “залізна шкіра”, “серце тверде”), він відкидає у повчаннях Мономаха все, що проповідувало “покору” і “рай”, і бере те, в чому “тримить відвага на всі віки”. У вірші “Київ” поет не романтизує київську давнину, навпаки – ставить під сумнів поширені уявлення, зокрема легенду про апостола Андрія Первозванного, котрий нібито передрік виникнення Києва» [24, с. 33]. Під час публікації згаданої збірки наукові студії П. Филиповича нараховували десятки праць, тож такі стильові риси вченого, як ретроспективність (звернення до минулого з проєкцією на майбутнє), історизм та соціальний аналіз цілком логічно знаходять своє вираження і в поетичному доробку.

У ранній статті П. Филиповича «Молода українська поезія» знаходимо тезу, яка може слугувати своєрідною відповіддю автора на докір Ю. Шереху про неоригінальність його поезій: чому критик вважає їх лишком, чимось не необхідним... хай для громадського, для політичного життя ці поезії не мають вартості, але хіба роль поезії у духовному житті не значно ширша, хоч би автор був ultra-індивідуаліст? Насправді ж такі роздуми дослідника викликані

критикою А. Ніковського стосовно творчості П. Тичини, Я. Савченка, М. Рильського і М. Семенка [71, с. 231]. Зазначимо, що Ю. Шерех розглядає твори П. Филиповича, як такі, що позбавлені індивідуальних рис, але хіба не індивідуалістом є поет, головний жанр творчості якого – лірична медитація, суб'єктивна рефлексія з притаманними їй роздумами про смисл людського буття і природи [24, с. 19]? І навіть якщо всю поезію П. Филиповича представити як «відлуння впливів», чи не спонукає це до ретельнішого вивчення його життєтворчості, а надто літературознавчої спадщини (адже визначено, що саме вона вплинула на поетичну творчість)?

Чималий колектив вчених-однодумців (С. Єфремов, О. Дорошкевич, Б. Якубський, О. Новицький, Д. Загул та ін.) літературознавець згуртував навколо видавництва шевченківських збірників. С. Гречанюк цю справу назвав «громадянським подвигом», відзначаючи високий художньо-поліграфічний рівень видань [13, с. 11]. Шевченківські збірники під редакцією П. Филиповича відрізнялися вичерпними науковими студіями, їх широким проблемно-тематичним спрямуванням, різнобічним аналізом (формальним, соціально-психологічним, історично-порівняльним...) на основі фактичного перевіреного матеріалу. Робота над Шевченкіаною сприяє цілковитому виявленню наукового потенціалу молодого вченого: як *літературний критик-аналітик* він залишає чимало відгуків із зауваженнями та пропозиціями на праці шевченкознавців; як *історик літератури* оглядає забуті рецензії 40-х рр. на поетові твори; як *компаративіст* досліджує постать Т. Шевченка в контексті життєтворчості Коцюбинського, Майкова, Плещеєва, Некрасова, Максимовича; як *самодостатній автор* пише фахові розвідки «Шевченко і романтизм» (1924), «Шевченко і Гребінка» (1925), «Шевченко і декабристи» (1926). Сергій Гречанюк у статті «Колосом стигне слово» (1993) пише: «Филипович мав смак до чорнової, фактографічної роботи, багато працював у книгосховищах, архівах. У його карих очах, які заворювали уважним, вдумливим поглядом, відразу спалахував азарт мисливця, коли він, бувало, натрапляв на слід рідкісного видання» [54, с. 305]. Дослідник вважається одним із найвидатніших

представників школи застосування порівняльно-історичного методу в українському літературознавстві, активно використовував його у своїх творах [1, с. 22].

Цікавою є робота історико-біографічного характеру «Тарас Шевченко», опублікована 1926 року в місячнику «Життя й революція» (№ 4): наукові дослідження вченого тут подано в художньо-образній формі. Наталя Костенко називає цю публікацію то «ліричними віршами», то «циклом», то «триптихом», то «трьома фрагментами з поетичного циклу» [24, с. 43]. Автор статті «З історії української поетичної Шевченкіани XIX – XX століть» Богдан Мельничук такі суперечливі вирази дослідниці не вважає релевантними. Вчений визначає твір П. Филиповича як незавершену поему, оскільки: 1) у першодруковій «Тараса Шевченка» після заголовка зазначено «Уривки», а в підзаголовковій фрагмента «Новопетрівське» – «Перша частина», що свідчить про наміри автора продовжити роботу над твором; 2) всі три фрагменти витримані в одному розмірі (чотиристопний ямб), розповідь у них має не суто ліричний, а ліро-епічний характер, бо ведеться від третьої особи [34, с. 43].

Більшовицьке «реформування», а насправді цілеспрямоване нищення української системи освіти призводить до того, що в 1920 р. університети припиняють своє існування, а на їх базі виникають так звані інститути народної освіти (проіснували до 1933 р.). У Київському ІНО Павло Филипович викладав курс нової української літератури, спільно з М. Зеровим проводив «Семінар підвищеного типу» з цієї літератури, а також якийсь час виконував адміністративні функції секретаря факультету професійної освіти. «Поза ІНО-м він багато часу приділяв праці в Академії наук. Був секретарем історично-літературного т-ва при ВУАН (головою був академік С. О. Єфремов), співробітником постійної комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, комісії заходо- та американознавства, київської філії інституту ім. Шевченка, членом бібліологічного товариства, яке очолював С. І. Маслов» – описує О. Филипович насичене професійне життя брата [66, с. 109]. Велике значення в змалюванні портрету Филиповича-професора мають

спогади його учня, Григорія Костюка. Порівнюючи манеру викладання із М. Зеровим, він вказує на значно меншу красномовність та здібність до соціологічних синтетичних узагальнень П. Филиповича, але краще знання літературних фактів і джерел [25, с. 131]. «Лекції Филиповича не були такими феєрично-ефектними, як лекції Зерова. Але відзначалися вони методичністю, переконливою послідовністю думки, всебічною аналізою мистецьких особливостей і завжди майже вичерпною документацією» [25, с. 132], – дізнаємося з мемуарів «Зустрічі і прощання».

Академічна літературно-дослідницька діяльність настільки захоплює вченого, що з середини 20-х до початку 30-х років XX ст. поступово витісняє інші заняття. У листі до Ігоря Поступальського (1930) П. Филипович зізнається: «Віршів я давно не писав, а статей історико-літературних написав і друкую досить багато» [24, с. 43]. Незважаючи на це, поодинокі поетичні твори все ж з'являються в періодичній пресі, журналах «Життя й революція», «Червоний шлях» та інших виданнях. Скорочення обсягу власних поетичних текстів компенсувалося інтенсивною перекладацькою діяльністю, адаптуванням російських та французьких віршів. Григорій Кочур докладно аналізує малодосліджені переклади Павла Филиповича в передмові до їх видання («Жовтень», 1971 р., № 9), наголошуючи на не випадковому виборі перекладацького матеріалу: тут поет міг відверто сказати те, що уникав або маскував у власній літературній творчості. Ця практика, ймовірно, була зумовлена його сприйняттям складної політичної ситуації в країні, тож П. Филипович звертається до сатири П'єра-Жана Беранже (пісень-памфлетів «Смерть диявола», «Віщування Нострадама на 2000 рік», «Потоп», «Навуходоносор») та Анрі-Огюста Барб'є («Здобич»), які викривали авторитаризм і зловживання владою. Зазначені переклади відображали його власну критичну позицію не лише стосовно історичної минувшини, але й щодо сучасних тиранів. Наприклад, у перекладі сатиричного вірша П'єра-Жана Беранже «Навуходоносор» лунає глузливий рефрен: «І хай вигукує наш хор: Будь славен, Навуходоносор!» [24, с. 44].

Крім педагогічної праці та науково-дослідної роботи П. Филипович бере активну участь в мистецько-літературному житті Києва. З великим задоволенням відвідує українську оперу, концерти «Думки» (заслуховувався піснями Леонтовича) та вистави театру «Березіль». Експресіоністична п'єса «Газ» Леся Курбаса (написана німецьким драматургом Г. Кайзером) так сподобалася Филиповичу своєю неординарністю, що він кілька разів переглядав її. У складі «п'ятірного грона» організовує літературні вечори, на яких декламує поезію, а також дискутує з представниками «пролетарської критики». Цікавий випадок трапився під час однієї з таких словесних суперечок, заперечуючи звинувачення С. Пилипенка в архаїчності поезії неокласиків, В. Домонтович апелював строфою зі збірки «Земля і вітер»:

Коли затихнуть двері,
Коли заснуть стільці,
І ляжеш без вечері,
І втома на лиці... [74, с. 54].

– «Ви кажете, що неокласики несучасні. А хіба в цьому вірші Филиповича ви не відчуваєте сучасності?! – запитав він збентеженого Пилипенка», викликавши фурор серед слухачів [66, с. 117].

О. Бургардт, О. Гермайзе, Г. Голоскевич, М. Драй-Хмара, С. Єфремов, М. Зеров, В. Міяковський, А. Ніковський, В. Петров (Домонтович), Д. Ревуцький, М. Рильський, П. Рулін, С. Титаренко, Б. Якубський неодноразово гостювали в Павла Филиповича вдома на «холостяцьких вечірках», обговорювали актуальні події літературного життя, накреслювали видавничі плани, обмірковували майбутні публічні виступи [66, с. 116-117]. Його оточувала інтелектуальна еліта тогочасного Києва; люди тягнулися до літератора, відчуваючи його беззаперечну ерудицію. Соціокультурне середовище, як «джерело, що живить розвиток особи» [40, с. 190], великою мірою позначилося на формуванні особистості дослідника, удосконаленні його компетентності. Через обмін досвідом, сприймання критичних відгуків, роботу над спільними творчими проєктами П. Филипович демонстрував кращі

особистісні й професійні якості, як-от: мотивацію, завзятість, дисциплінованість, постійне прагнення до самовдосконалення тощо.

На початку 1930-х рр. П. Филипович створює ліричні сонети «Я – часточка мала всесвітнього зв'язку», «Гете»; виступає з доповіддю «Гете і українська література» (1932) на засіданні Академії наук; активно займається перекладацькою діяльністю; сплановує написання «монографії синтетичного характеру» про Тараса Шевченка та наукової розвідки, де розглядалися б усі обробки пісні «Ой не ходи Грицю»; готує нову поетичну збірку. У цей період саме починається судовий процес над членами «Спілки визволення України», вигаданої радянською пропагандою організації, яка нібито планувала здійснити контрреволюційний переворот; відбувається розгром літературних організацій. Безпідставні масові арешти українських культурних діячів, своїх близьких друзів й родичів, літературознавець переживає дуже болісно. Вочевидь, страх бере гору над поетом – людиною лагідної вдачі зі скромною, неконфліктною натурою. «Ще не було арешту, не було якихось конкретних загроз і переслідувань, а Павло Петрович, потоптуючи самого себе як науковця і моральну особистість, спробував “співати влад” із ортодоксально вульгаризаторською “марксо-ленінською” критикою. Його статті “Шевченко і Платон Симиренко (З поля боротьби за Шевченка)” (1933) і “Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою (Передмова до “Другого Кобзаря”)” (1934), деякі інші, кардинально відрізняються від раніших своєю ненауковістю, засиллям агресивної ідеологічної риторики, а головним об'єктом нападок і ярликувань у них постає... Сергій Єфремов, на той час уже засуджений» [44, с. 372], – зауважує земляк Филиповича, уважний дослідник його творчості Володимир Поліщук.

У серпні 1935 року Павло Филипович відпочивав в санаторії для наукових працівників у Криму, де планував залишитися до кінця місяця. Листом повідомив Ігоря Поступальського про публікацію своєї статті, присвяченої Тютчеву, зауваживши, що все ще очікує примірник. Ігнорування редакції фактично стало передвісником майбутніх трагічних подій [24, с. 44].

Попри те, що П. Филипович ніколи не висловлював відкрито антирадянської позиції (натомість насправду захоплювався російською літературою, перекладав її), не брав активної участі в громадсько-політичному житті, в кінці серпня 1935 року науковця заарештували за звинуваченням в належності до націоналістичної організації, створеній нібито спільно з М. Зеровим на базі літературного гуртка. Документи кримінальної справи вказують на те, що він, як і більшість, перебуваючи в нелюдських умовах, не протистояв звинуваченням, а негайно визнав свою провину, обмовивши себе й інших. Спочатку засуджений до страти, згодом вирок змінили – літератора засилають на Соловки відбувати десятирічне ув'язнення.

Два роки по тому «справу Зерова» (по якій проходив і П. Филипович) було переглянуто. Спеціальною постановою від 9 жовтня 1937 року М. Зерову, П. Филиповичу, М. Вороному та С. Пилипенку винесено найвищу міру покарання. Їх розстріляли 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) разом із сотнею інших в'язнів, П. Филиповичу тоді було неповних 44 роки.

Олександр Филипович пізніше писав про арешт брата: «Я не міг збагнути, як можна заарештувати невинну людину, далеку від політики, яка ніколи не була членом будь-якої політичної партії і займалася лише науковою та педагогічною діяльністю» [66, с. 123]. А Григорій Костюк згадував і про те, що «Филипович ніколи не встрявав у літературну полеміку. Він не мав того полемічного бойового запалу...» [44, с. 370]. Однак тоталітарний уряд не терпів талановитих українців, тож через прагнення дослідника розвіяти міф щодо меншовартості культурно-літературного простору нашого народу, за фактом національної приналежності, його жорстоко вбили, намагалися знищити історичну пам'ять про нього, стерти докази існування. Під час «відлиги» посмертно реабілітований.

Доля поетової дружини, талановитої скульптурки Марії Андріївни, склалася також трагічно. Зазначимо, що познайомилися вони на тенісному корті. Ця гра, разом із крокетом (Додаток Б) та волейболом, була улюбленою спортивною розвагою П. Филиповича; побралися вони в 1930 р. Ніжні почуття до дружини він описав в одному з віршів, називаючи ім'я коханої:

Небо осіннє, мов квітка, марніє,
 Сохне стерня, затихають лани.
 Птиці у вирій вертають, Маріє,
 Вільним трикутником височини... [73, с. 103].

Після арешту чоловіка, дружина збожеволіла, якийсь час перебувала під клінічним наглядом. Однак в добу сталінського геноциду цього виявилось «не достатньо», тому в 1938 році дружину літературознавця було репресовано й заслано до Караганди, де по ній не залишилося й сліду.

За свою двадцятирічну письменницьку діяльність (від 1914 по 1935 р., тобто до часу арешту) П. Филипович опублікував понад сотню літературно-критичних праць, а також дві поетичні збірки. На формування поетикального та дослідницького стилю митця значною мірою вплинуло родинне та колегіальне виховання, його оточення, а також особистісні якості, зокрема, допитливість, цілеспрямованість, вимогливість, зосередженість. Численні наукові розвідки вченого, як послідовника історико-порівняльного методу, розкривали персоналії, їх взаємозв'язки; в дослідницькому об'єктиві П. Филиповича опинилися такі видатні постаті: Є. Баратинський, О. Кобилянська, Олександр Олесь, М. Коцюбинський, М. Рильський, Я. Савченко, М. Семенко, П. Тичина, Леся Українка, І. Франко тощо. Окремо варто виділити дослідження, що присвячені Т. Шевченкові, оскільки вчений є одним із фундаторів сучасного шевченкознавства: «Шевченко і романтизм» (1924), «Шевченко і Гребінка» (1925), «Шевченко і декабристи» (1926), «До студіювання Шевченка та його доби» (1925) та інші. Увесь неопублікований літературний доробок втрачено: після арешту особистий архів і бібліотеку було конфісковано. Не всі твори розшукано. Павло Филипович любив Україну, розглядав її культуру в контексті світового значення, прагнув піднести літературні надбання рідного народу, за це був несправедливо знищений більшовицьким тоталітарним режимом, а його ім'я назавжди закарбувалося в пам'яті сучасників як жертви «розстріляного відродження» й до сьогодні потребує належної реабілітації.

1.2. Наукова діяльність П. Филиповича в історичній ретроспективі та сучасних дослідженнях

Не враховуючи сучасні дослідження, стислий огляд життєтворчості П. Филиповича знаходимо в упорядкованій Ю. Лавріненком антології «Розстріляного відродження» (1959), есеї «Спогади про неокласиків» (1947), збірниках «Розстріляна муза» (1955) Я. Славутича, «Із забуття – в безсмертя» (1990) М. Жулинського, «...З порога смерті...» (1991) колективу авторів, передмовах до збірок його творів та інших менш популярних виданнях. Поетичний доробок П. Филиповича аналізували класики В. Державин, В. Сасенко, Н. Костенко, Ю. Шерех та інші, тоді як літературно-критичні праці вченого тривалий час залишалися поза увагою дослідників (епізодичні відомості подано в статті «Колосом стигне слово» С. Гречанюка («Репресоване «відродження», 1993). Маємо наслідок: малодослідженість спадщини П. Филиповича, а яка причина? Незважаючи на реабілітацію представників «розстріляного відродження» у 50-х рр. ХХ ст., їх постаті фактично замовчувалися, а праці все ще залишалися під забороною. Ситуація змінилася зі здобуттям Україною незалежності: творчі здобутки П. Филиповича різнобічно студіюються в контексті пожвавленого інтересу до вивчення творчості жертв сталінського терору. Сучасники переосмислюють його поезію (О. Коваль, С. Погорілов, Г. Райбедюк, І. Родіонова та ін.), вивчають здобутки в царині літературознавства. Однак досі не маємо монографії з цілковитим висвітленням наукової діяльності вченого, не маємо упорядкованої бібліографії з переліком вже зроблених досліджень, не маємо бодай сучасної статті з атрибуцією цих праць, що унеможлиблює їх повноцінне відстеження та оцінювання й призводить до дублікатів.

Питання щодо визначення наукової методології П. Филиповича стало вихідним об'єктом уваги дослідників, оскільки допомагає обґрунтувати особливості його стилю, визначити оригінальність та (не)значущість впливу на розвиток літературознавства загалом. Л. Білецький постать П. Филиповича разом із О. Колесою, Я. Гординським, Т. Сушицьким та В. Бойком зараховує до

формально-поетикальної школи порівняльно-історичного напрямку, що початково впливає з теорії наслідування в історії української літературно-наукової критики [2, с. 363]. До порівняльно-історичної школи уналежнюють вченого С. Гречанюк, Г. Костюк і К. Копержинський, зазначаючи, що він «широко вживає соціологічні методи» [22, с. 31]. Ці зауваги дослідників є радше нагадуванням (бракує концептуального аналізу, рецепцій), аніж відкриттям, позаяк сам П. Филипович неодноразово наголошував на продуктивності порівняльної методології, обґрунтовуючи її використання у власних розвідках. Наприклад, у передмові до книжки «З новітнього українського письменства» автор зазначає: «Цей метод, позначений у нас певною традицією (праці Драгоманова, Франка, Сумцова, Колесси та ін.), може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства, зосібна подаючи матеріал для соціологічних узагальнень. Порівняльні студії поширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів» [68, с. 3]. В. Державин «трактування українського письменства як повноцінної європейської літератури» називає найвизначальнішою рисою наукових студій М. Зерова та П. Филиповича [14, с. 16], а М. Наєнко у порівняльній ретроспективі помітив, що останній у певному розумінні «був вужчий обсерваціями української нової і новітньої (для його часу – М. С.) літератури» [36, с. 176]. Обидва дослідники відзначали високу ерудицію вченого.

П. Филиповича, як слухача семінару професора Володимира Перетца, називали послідовником філологічної школи (М. Наєнко, Н. Косенко, М. Гнатюк). Розглянувши компаративістичні студії літературознавця, Галина Александрова не вважає таке зарахування суперечливим, зазначаючи, що «філологічна школа водночас і школа порівняльно-історична», бо в її межах аналіз здійснюється на зіставних засадах [1, с. 24]. Свої міркування дослідниця вибудовує навколо праці К. Копержинського: 1) порівняльний аналіз може охоплювати вивчення текстологічної історії окремого твору, її варіанти та редакції; 2) можливе порівняння різних творів одного автора, які створюють

літературний континуум; 3) твір можна порівнювати з текстами інших авторів для виявлення походження або впливів на подальшу літературу. Павло Филипович не став «догматичним послідовником свого вчителя» [13, с. 7], хоч і не відкидав досягнень філологічної та історико-естетичної (на засадах формалізму) школи. До останньої його зараховував Ю. Бойко, вказуючи на зацікавленість методологією О. Вальцеля, що тяжіла до вивчення історії ідейних течій та естетичної природи стилів і творів; у змальованих Филиповичем на історичному тлі явищах не відчувалося «духу марксизму» [3, с. 208]. Відомо, що «інтердисциплінарність» (тут: перенесення мистецької термінології на літературознавчий ґрунт для з'ясування формальних особливостей поетичних творів) є іманентною ознакою теорії німецького формаліста. Наталія Котенко нотує ряд музичних та художніх понять, якими П. Филипович послуговується в своїх дослідях, зокрема, це: «мелодійність» і «музичність», «симфонічне» забарвлення прози, «міцна інструментовка», «перший та другий план» роману [26, с. 61]. Вплив формалізму (проте не критичний) зауважує й інший дослідник – П. Одарченко. Великою заслугою П. Филиповича, разом з іншими провідними літературознавцями 20-х рр., він називає врахування не лише ідейного змісту, тематики художніх творів, а й їх *форми*, зокрема, стилю, образотворчих засобів, композиції, тропів, стилістичних фігур, римування [38, с. 39]. Однак, стихійні запозичення з інших шкіл не означають належність Филиповича до них, та й сам В. Перетц не вважав його своїм учнем через інакшість методології. Помічені впливи є радше допоміжним інструментарієм для літературознавця, натомість «порівняльна метода дослідження була, на його думку, глибшим і ширшим засобом пізнання природи письменства», – слушно зазначає Г. Костюк. І одразу продовжує: «Вона виводила нас із замкнутих національних меж, пов'язувала нашу творчість з творчістю інших народів і, в свою чергу, творила ґрунт для ширших соціологічних узагальнень» [70, с. 561].

Г. Александрова вказує на те, що «порівняння, зіставлення чи протиставлення для П. Филиповича – невід'ємний елемент його наукового мислення, важливий складник не лише його історико-літературних праць, а й

відгуків та рецензій» [1, с. 27], оскільки сприяють кращому розумінню творів досліджуваного письменника. Початковим етапом компаративних студій П. Филиповича, на думку науковиці, було конструювання «еволюційного ряду» паралелей та аналогій, висвітлення подібностей, наявних в літературі до публікації досліджуваного твору. Наприклад, окреслюючи літературні джерела «Землі» О. Кобилянської, П. Филипович вбачав «дещо від ідилії та етнографізму Котляревського (“Наталка Полтавка”), Квітки, Марка Вовчка відгомони народницького реалізму Нечуя-Левицького в обмалюванні родинного життя, суворі фарби Франка й Стефаника» [78, с. 98-99]. Такі зауваги літературознавця отримали шквал критики та контрверсійні заперечення М. Марковського, В. Василенка. Останній іронізував, буцімто вся «Земля», за П. Филиповичем, побудована на одних тільки традиціях, оскільки той «все роздав іншим, не залишивши нічого самій Кобилянській» [6, с. 123]. Полемізуючи з критичними відгуками вченого, Г. Александрова зазначає: справжнім завданням П. Филиповича було відтворення тла, на якому яскраво проявлялося новаторство письменниці [1, с. 28]. Проінтерпретований неокласиком твір, дослідниці Л. Вашків та А. Вашків розглядали в однойменній статті «“Земля”» Ольги Кобилянської як об’єкт літературознавчих студій Павла Филиповича» (2011) [7, с. 28]. Критику тут геть проігноровано (у бібліографії покликання на рецензію В. Василенка не знаходимо, найімовірніше, авторкам ця праця була невідома), проте вперше сформульовано спільності й розбіжності рефлексії П. Филиповича у порівнянні з І. Франком, С. Єфремовим та М. Євшаном, що їй хронологічно передують. Оригінальність поглядів вченого мотивується його принциповою незгодою з рудиментарними уявленнями про «Землю» як твір суто реалістичний, без домішки авторських перетворень, зумовлених міщанським світоглядом і літературними вподобаннями О. Кобилянської [7, с. 169].

Порівняльні розвідки П. Филиповича проаналізовані також в працях С. Гречанюка, В. Дорошенка, М. Зубрицької, Н. Костенко, Г. Костюка, С. Мельник, М. Наєнка, Я. Поліщука, Г. Райбедюк, О. Томчука та ін. Однак найбільш послідовними та систематичними є дослідження Володимира

Поліщука, сучасного черкаського літературознавця, професора. До складу збірника «Мій Филипович» (2015) увійшли численні (вже фундаментальні!) статті з висвітлення наукової діяльності літератора. Крім того, В. Поліщук є упорядником видань «Шевченкознавчі студії» (2002) та «Літературознавчі студії. Компаративістика» (2008), де зібрані літературно-критичні праці П. Филиповича. Центральним об'єктом літературознавчого аналізу В. Поліщука є рецепція творчості й особи І. Котляревського, М. Гоголя, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Я. Щоголева, І. Франка, О. Кобилянської та інших літературних постатей у наукових студіях П. Филиповича. Інноваційність досліджень аргументується розкриттям стимулів П. Филиповича до написання розвідок про І. Котляревського, М. Гоголя, Є. Гребінку та Я. Щоголева, причин його «вульгаризаторських критичних суджень» стосовно перших українських класиків у статті «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою» [47, с. 106], упорядкуванням інформаційно-аналітичних «зернинок» про П. Гулака-Артемівського з досліджень вченого, написанням коментарів до франкознавчих студій, окресленням психологічного портрету особистості Филиповича у порівнянні з С. Єфремовим тощо. Глибоке студіювання творчості П. Филиповича певною мірою позначилося на дослідницькій манері самого В. Поліщука. Зокрема, орієнтуючись на статтю «“Сапфічні зернинки” [48] в доробку Павла Филиповича», вбачаємо передусім структурну подібність: встановлення обставин зацікавленості об'єктом дослідження (тут: Павла Филиповича статтю давньогрецької поетеси Сапфо) → визначення місця о/д в українській літературі → перелік надбань попередників → хронологічний огляд публікацій про о/д або з його згадкою → рецепція цих праць → формулювання висновків.

Теодосій Осьмачка, колишній студент П. Филиповича, літературознавчі дослідження вченого порівнював із працями математика, «всі вони об'єктивні й розумні» [41, с. 296]. Справді, їх структура нагадує ланцюжок логічних висновків, спрямованих на доведення / спростування гіпотези чи певного твердження. Такий підхід обумовлений аналітичним мисленням П. Филиповича:

в педагогічній діяльності його виклади також були ясні, точні, фактологічно багаті й аргументовані [41, с. 298].

Раціональність Филиповича-дослідника, який «полюбляє відтворювати дійсність в її конкретності» [88, с. 152], впливала на його поетичну творчість – такої думки дотримується Ю. Шерех. Аналізуючи піїтову лірику, він стверджує: «Формула Филиповича – майже завжди перелік. Це надзвичайно характеристично: перелік не йде в глиб явищ, він обмежується на елементарному їх зіставленні. Чуття не прозирає в сутність речей, воно скоряється кількості їх, масштабів» [88, с. 148], – деякі помічені особливості справедливі для наукових студій літературознавця:

1. Перелік у П. Филиповича – це основний аналітичний інструмент, що допомагає систематизувати, класифікувати й аналізувати літературні явища, постаті, твори. Однак він не зводить свої наукові студії до поверхневого зіставлення, а ретельно досліджує спільні та відмінні риси, визначає типові характеристики, тенденції та закономірності, переваги й недоліки досліджуваних об'єктів, забезпечуючи глибоке осмислення матеріалу. Недарма студенти називали П. Филиповича «ходячою енциклопедією» і зверталися до нього, коли потрібно було довідатися про біографічні факти чи джерела з певної проблеми [25, с. 131].

2. Важливим для дослідника є й кількісний показник, адже від залученого фактичного матеріалу залежить точність наукового дослідження. «[...] краще окремі спостереження робити, аніж логічно будувати синтезу, що розуміється, як будинок з карт під подувом фактів» [67, с. 37], – писав П. Филипович.

3. Якщо для поезії чуттєвий елемент є визначальним (її мета – вплинути на реципієнта, викликавши емоційну реакцію), то наявність означеного компонента в науковій діяльності призводить до суб'єктивного оцінювання; емоційна грамотність П. Филиповича (розмежування особистих вражень від наукової діяльності) забезпечує об'єктивність його досліджень.

Евристично-текстологічну методику літературознавця на основі його шевченкознавчого доробку схарактеризовано з великим інтервалом у працях

В. Дорошенка (2002) та М. Гнатюк (2019). У розвідці «Шевченкіана Павла Филиповича» автор зосереджується на розкритті дискусійних питань з цієї теми, головним чином розкриває евристику науковця. Встановлює валідність, обґрунтованої П. Филиповичем, міфологеми щодо «мужицтва» Т. Шевченка, яке вбачали в його творчості декотрі літератори. Крім того, вказує на новаторство при розгляді творчості українського поета в контексті європейського романтизму.

Своєрідним продовженням праці В. Дорошенка стало дослідження професорки Мирослави Гнатюк у річищі текстологічного аналізу і джерелознавчих студій П. Филиповича. Науковиця актуалізувала відомості вражаючої експертизи вченого, підкріпленої теоретичними знаннями та майстерним володінням професійним інструментарієм аналізу тексту [11, с. 87]. Фахове студіювання Шевченкової творчості, на думку М. Гнатюк, починається з ранніх пропедевтичних заміток – «Листи Максимовича до Шевченка» та «Нові рядки Т. Шевченка», датованих 1919 роком. У першій розвідці молодого вченого простежено історію взаємин Т. Шевченка й Михайла Максимовича (від дружби до певного відчуження) на основі епістолярію, як інформаційного джерела. Промовиста назва другої статті – «Нові рядки Т. Шевченка» – декларує її «пошуково-відкриваючий характер» [11, с. 88]. Починається розвідка окресленням візії наукового студіювання (цього й наступних): «Кожний рядок з творів великих поетів повинно зберегти – коли не для читача, то для того, хто буде студіювати твори письменників. Знання варіантів, перших редакцій і т. д. особливу вагу має при дослідженні процесу творчості» [69, с. 32-33]. На одному з листів Максимовичів до Шевченка П. Филипович помічає написаний простим олівцем вірш «Марку Вовчку». Зіставивши ці рядки з автографами Т. Шевченка встановлює його авторство, а порівняння первісного варіанта з надрукованим у «Кобзарі» дає можливість виділити певні розбіжності. «Це дуже цікаво: поет хапає папір, який трапиться під рукою, і записує те, що підказує фантазія... Ці характерні риси малюють нам постать справжнього натхненного поета» [69, с. 33], – підсумовує літературознавець. Він закликав дослідників пильніше вивчати

життєтворчість поета, вважаючи, що справжня робота над Шевченковими текстами тільки починається. Інтенсивне дослідження П. Филиповичем первинних джерел, перегляд фактологічної бази, пильна увага до світоглядно-естетичних засад творчості митця, вивчення історико-літературного тла, руйнування стереотипних уявлень про його особистість дають підстави М. Гнатюк стверджувати, що літературознавчий внесок цього вченого назавжди вписаний у контекст вітчизняної науково-культурної думки [11, с. 85].

Вивченню літературно-наукової діяльності П. Филиповича присвячено кілька дисертацій. Дмитро Штогрин, засновник кафедри українознавства в Іллінойському університеті, в 1970 році став доктором з філософії, захистивши в еміграції дослідження на тему: «Павло Филипович – літературознавець». Безсумнівно, ця праця дала б чимало матеріалу для рефлексії, однак наукова спадщина професора досі неопублікована. Творчість П. Филиповича в контексті літературного процесу 20-30-х рр. ХХ ст. розглядала у своїй дисертації (1996) Галина Райбедюк. Її комплексний характер зумовлено синхронним висвітленням багатогранної спадщини П. Филиповича як поета, перекладача й історика літератури. Таке композиційне рішення доречне, адже сам Филипович, зі спогадів Г. Костюка, «був рівною мірою поетом і дослідником» [25, с. 133]. Осмисленням прикметної риси літературознавчих студій П. Филиповича, що полягає в тісному змістовому й мовнотворчому переплетенні його наукових праць, оригінальних творів і перекладів, дослідниця обумовлює новизну роботи [53, с. 13]. Варто зауважити, що з'ясування означеної особливості більшою мірою проводилося на матеріалах інтерпретації П. Филиповичем російського письменства, тож виникає дилема: чи дає можливість використана джерельна база вичерпно розкрити питання? Окремі розвідки вченого («Революційна легенда про Шевченка чи дійсність?» та «До студіювання Шевченка та його доби») розглянуто в межах дисертаційної роботи О. Варенікової (2017), що присвячена аналізу збірника «Шевченко та його доба» (1925, 1925). Їх огляд відрізняється описовим характером (більше переказу ніж аналізу), почасти тому ця праця не поглибила знання в сфері вивчення літературознавства

П. Филиповича. Ще одним ґрунтовним дослідженням є монографія «...Не минає міт» О. Гальчук, у якому сучасна дослідниця побіжно згадує деякі інтертекстуальні твори вченого задля окреслення його способу взаємодії з античними текстами й встановлює, що від генетичних проблем порівняльного методу П. Филипович рухається до осмислення внутрішньої специфіки твору [9].

Загалом сучасне літературознавство високо оцінює історико-порівняльну методологію П. Филиповича, проте так було не завжди. У добу активного поширення ідеології радянського «марксизму» використання зазначеного підходу прирівнювалося до «нікчемної і безсилої порівняльної балаканини» [63, с. 203]. Літературні критики О. Травень, С. Щупак та Ф. Якубовський дорікали Филиповичу-досліднику в невиправданому зловживанні великою кількістю імен, назв, джерел, впливів, запозичень: нібито, потопаючи в морі випадкових фактів, він не надавав їм чіткого й системного соціологічного пояснення. Літературознавця називали «буржуазним електриком», а його методологію визначали деструктивною через підбурення до аполітизму, прищеплювання формалістично-естетичного сприймання літератури, виходячи за межі класового розуміння мистецтва. Образи і форми, які тільки мігрують від письменника до письменника, розглядаються «поза часом і простором, без будь-якого зв'язку з добою, суспільними відносинами, психологією класу і самого автора...» [89, с. 47], зазначає один із тогочасних критиків, маніпуляційно підштовхуючи П. Филиповича підпорядкуватися пануючій доктрині. Зрештою, його останні розвідки (як-от «Шевченко в боротьбі з дворянською літературою») побудовані на основі нав'язаного «єдино-правильного» марксистського методу. З огляду на це, В. Поліщук літературознавство П. Филиповича поділяє на справжнє та фальшиве. Істинний підхід вченого можна проілюструвати добіркою характеристичних висловлювань черкаського дослідника: «був стриманим в оціночних судженнях, строгим і принциповим, віддавав перевагу фактам над емоціями», «його студії вражають конкретикою фактажу й науковою аргументацією» [45, с. 37], «був дуже глибоким знавцем джерельної бази, уважним обсерватором усього тогочасного літературного життя» [47, с. 104],

«він прагнув кожен осмислену ним стрижневу проблему вписувати в ширший суспільний, культурологічний і літературний контексти, від чого вартісність його досліджень тільки зростала» [46, с. 47], «один із найсумлінніших і найплідніших шевченкознавців 20-х років» [50, с. 69], «вдається до облюбованої порівняльної методи задля увиразнення власних суджень» [47, с. 105]. Починаючи з 1930-х рр., настраханий більшовицькими репресіями, писав уже «не той» П. Филипович [47, с. 3].

Висновки до розділу 1

Активне студіювання персоналії П. Филиповича починається з 90-х рр. ХХ ст., коли українці здобули омріяну незалежність. Нагальним питанням стало визначення його методології наукових досліджень, деякі напрацювання в цій сфері вже були. Вченого зараховували до порівняльно-історичної (Л. Білецький, Г. Костюк, С. Гречанюк, К. Копержинський, Г. Александрова, В. Поліщук), філологічної (М. Наєнко, Н. Косенко, М. Гнатюк) та історико-естетичної (Ю. Бойко) школи. Попри наявність деяких стильових рис кожної з течій найширше застосування в його дослідженнях знаходить порівняльний метод. Задля увиразнення новаторства (рідше – його відсутності) того чи іншого автора / авторки у своїх компаративних студіях літературознавець наводить численні порівняння, зіставлення, антитези й аналогії. Павло Филипович повсякчас здійснював комплексне літературознавче дослідження, що передбачало вивчення не лише літературних аспектів, а й аналіз історично-культурного та соціального контекстів. На формуванні його ідіостилу значною мірою позначилося сімейне виховання, навчання в колегії Павла Ґалагана, а також спілкування з провідними професорами (А. Лободою, В. Перетцом) та тогочасною інтелектуальною молоддю (М. Драй-Хмарою, М. Зеровим, В. Отроковським, М. Рильським та ін.). Точність аргументації, багатство залученого фактажу та високий рівень майстерності науково-критичних досліджень цього вченого забезпечили визнання в колі сучасників та заслужену увагу до його здобутків у сучасній літературознавчій науці.

Глибоку ерудицію Павла Филиповича відзначали його студенти – Г. Костюк, Т. Осьмачка, а до інтерпретації окремих аспектів літературно-критичної діяльності в різний час вдавалися Г. Александрова, О. Варенікова, М. Гнатюк, С. Гречанюк, В. Дорошенко, Н. Костенко, Г. Костюк, С. Мельник, М. Наєнко, В. Поліщук, Я. Поліщук, Г. Райбедюк, О. Томчук, Д. Штогрин. Розвідки черкаського дослідника Володимира Поліщука, що зібрані в збірнику «Мій Филипович», є найбільш послідовними й дають чимало новацій для розуміння феномену творчого методу митця. Були й ті, хто критикували академічну діяльність П. Филиповича, зокрема, це О. Травень, С. Щупак та Ф. Якубовський, дорікаючи в надмірному формалізмі. Інший критик, Юрій Шерех, виокремив ряд недоліків у поетичній творчості – зіставлення через перелік, кількісний фактор та беземоційність, натомість ми вбачаємо в цих характеристиках переваги його наукової діяльності. Численні розвідки цього талановитого фахівця досі залишаються мало- або недослідженими, потребуючи належної експертизи з тлумаченням прикметно-стильових рис й інтерпретацією в контексті сучасності.

РОЗДІЛ 2

ШЕВЧЕНКІАНА ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА

2.1. Життєтворчість Т. Шевченка як об'єкт літературознавчих досліджень П. Филиповича

Шевченкознавство як окрема галузь остаточно утвердилася в літературознавстві на перетині 20-30-х років ХХ століття. Цей період характеризується посиленням гуртування дослідників навколо достовірного життєопису Т. Шевченка, різнобічного аналізу творів поета, обґрунтування широкого світогляду мультимітця, введення його у світовий контекст. Здійснюється методичний перехід від ідеологізованої концепції «боротьби за Т. Шевченка» (А. Річицький, В. Коряк, Є. Шабліовський), мета якої – зробити його «єдиною іконою, дозволеною в країні» [4, с. 27], до наукового фахового дослідження Шевченкової життєтворчості (І. Айзеншток, Н. Бельчиков, Л. Білецький, В. Дорошенко, О. Дорошкевич, С. Єфремов, П. Зайцев, Ф. Колесса, Л. Кошова, Б. Навроцький, М. Новицький, О. Парадиський, І. Романченко, П. Рулін, С. Смаль-Стоцький, П. Филипович, В. Щурат, Б. Якубський).

Одним із фундаторів академічного шевченкознавства є Павло Филипович. Інтерес до постаті українського поета, ймовірно, виникає під час навчання в колегії Павла Галагана. Її засновник, Григорій Галаган, був особисто знайомий з Т. Шевченком, захоплювався його творчістю, матеріально допомагав із виданням книг; Павло – син мецената – змалку знав напам'ять численні вірші українського поета. З особливим пієтетом ставився до Григорія й Шевченко, зокрема, в одному з листів знаходимо: «Цілую тебе тричі, і твою пані, і твого малого Павлуся» (цікаво, що цей епістолярний матеріал пізніше коментував П. Филипович) [86, с. 157]. Природно, що любов до культурного світоча українського народу продовжили плекати в стінах колегії. Окрасою навчального закладу була величезна бібліотека з різьбленими книжковими шафами, з-поміж інших книг її полиці вміщували й Шевченкові твори, а також різноманітні

видання, що допомагали учням студіювати його постать; в нішах рясніли скульптурні погруддя, серед них – зображення Т. Шевченка [61, с. 48]. Під час революційних подій інтерес до речника національної ідеї остаточно утверджується, тоді його діяльність розглядалася П. Филиповичем «як найвищий ступінь розвитку українського письменства, як найповніший вияв духовності народу», а постать Т. Шевченка стала «важливим компонентом національного культурософського міфу дослідника, символом національного способу розуміння світу» [52, с. 11]. Його наукова спадщина – статті, розвідки і рецензії, в яких Шевченкову життєтворчість подано без фальсифікацій та купюр, не втратила своєї актуальності й нині. Найбільш вагомі результати своїх досліджень П. Филипович, разом з іншими провідними літературознавцями, оприлюднював у шевченківських збірниках.

У 1921 році друком виходить збірник «Т. Шевченко» (за ред. Є. Григорука і П. Филиповича). Його укладачі ставили собі за мету – дослідити соціальний зміст поетичних творів. У науковій розвідці «Поет огненного слова», що органічно входила до складу збірника, П. Филипович указує на те, як романтичне переконання Т. Шевченка про реформаторську роль поета змінило уявлення тогочасного суспільства про неактуальність української мови, викликану тривалим застоєм у літературі після написання «Енеїди». Роздуми науковця спонукають до переосмислення концепції відродження української літератури, що закріпилася в академічному дискурсі: чи справді доречно Івана Котляревського називати її класиком (зачинателем)? Критикуючи творчість І. Котляревського та його наступників Г. Квітки-Основ'яненка й П. Гулака-Артемовського, П. Филипович рішуче зазначає: «Це не динаміка, а чиста статика. Не “свідомість”, а “стихія”. Не реформаторство, а консерватизм» [76, с. 38]. Завдяки використанню порівняльної методи, спостерігаємо дихотомію: пожвавлене оновлення жанрів, напрямів, вираження активної громадянської позиції, незалежність думки, вишукування нових сенсів в європейській літературі та зв'язок зі старовиною, нерішуче ставлення до можливостей рідної мови, сліпе наслідування всього російського, нерозуміння власного історичного

минулого, закріпачене селянство як джерело творчості й натхнення (парадокс) – в українській. Меланхолійні думки А. Метлинського «...вже наша мова конає» [76, с. 36] відповідали тогочасним настроям українських письменників. На відміну від своїх попередників, Т. Шевченко «не малює ідилій з селянського життя, не вишукує замаскованої форми для обережного осуду, соціальне зло в його поезіях виступає з усім своїм насильством і неправдою; кріпацьке життя він малює як справжнє пекло на землі; вогонь і сила, гостре почуття, незалежність думки зразу кидається нам у вічі в цього першого протестанта, першого революціонера українського письменства» [76, с. 39]. З його появою українська література заграла воістину новими фарбами з домішкою гніву, сміливості й дитинної ніжності.

П. Филипович зауважує: «Проблема слова як головного чинника національного відродження та соціального визволення увесь час стояла перед Т. Шевченком, хвилювала його, була не стільки літературним символом віри, скільки яскравим свідомством того, що переживав він сам» [76, с. 43]. Раніше М. Драгоманов та М. Євшан вже акцентували на емоційній складовій Шевченкового слова, проте П. Филипович, не обмежуючись їхніми доробками, звертає увагу й на інший аспект – раціональний. Досліджуючи поетовий щоденник, він помічає, що не на «святе слово» покладається Т. Шевченко, думаючи про майбутню революцію, а на технологічний прогрес зосібна. Пізніше цю думку літературознавець розвине в примітці про енциклопедистів до видання шевченкознавчої спадщини [85, с. 517-518]. Проводячи паралель зі значенням слова в творчості Шевченкових наступників та своїх сучасників, Павло Филипович мимоволі підсумовує: «огненне слово» стало могутнім рупором життя й революційного руху, як і заповів Т. Шевченко.

Збірки, присвячені вивченню Шевченкової життєтворчості, публікуються хоч і з інтервалами, але як періодичні видання. Крім згаданого видання 1921 р., з нагоди 110-ї річниці від народження митця, виходить у друк «Шевченківський збірник» (1924 р., вид. «Сорабкоп») під редакцією П. Филиповича. У передмові, обумовлюючи візію цього й наступних

досліджень, вчений зазначає: «Ні про одного українського письменника не написано так багато, як про Шевченка і в той же час доводиться констатувати, що справжнє студіювання життя й творчості поета лише починається. Ми не маємо ще повного критично-перевіреного й коментованого тексту “Кобзаря”, не маємо ґрунтовної, позбавленої поетичних прикрас та легенд біографії, не маємо, нарешті, наукового всебічного аналізу (соціологічного, психологічного, формального, історично-порівняльного та ін.) Шевченкової спадщини» [83]. Зміст збірника доволі різноманітний: досліджувалися біографічні відомості про Т. Шевченка, зокрема арешт, його соціально-політичні погляди, психологія творчості, окремі питання версифікації, стилістики. Включена до нього розвідка П. Филиповича «Шевченко і декабристи» побудована на біографічному матеріалі. Особливу цінність виданню надають вперше надруковані деякі Шевченкові листи.

На думку сучасної дослідниці О. Варенікової, наступні два томи «Шевченко та його доба» 1925 і 1926 рр. (під ред. акад. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича) є своєрідною кульмінацією розвитку шевченкознавства у 20-ті роки ХХ ст. [5, с. 83]. Наукова розвідка П. Филиповича «До студіювання Шевченка та його доби», якою відкривається перший збірник, відрізняється програмовим характером: автор ставить за мету здійснення соціологічної аналізи шляхом дослідження фактичного матеріалу, що найбезпосереднішим чином пов'язаний із письменником, його громадсько-літературним оточенням. Літературознавця хвилювало, що серед безлічі книг, статей та заміток про Т. Шевченка «рідко трапляються такі, що були б позбавлені традиційних панегіричних слів про “народного генія”, “пророка України” або “великого революціонера”», натомість давали б науково-практичне освітлення поета, що веде до «справжнього розуміння Шевченкового життя і творчості» [67, с. 7]. Тож, залишаючи ряд гострих відгуків на праці інших письменників про Тараса Шевченка, він з'ясовує, якими шляхами йшли дослідники, фіксує їх досягнення і помилки, вносить певні корективи й доповнення.

Стаття «Т. Шевченко в історичній обстановці» Ф. Матушевського однією з перших зазнала критики П. Филиповича через використання її автором історичного методу для аналізу творчості поета. Відповідно до нього характеристика письменника, часто недбало, подається на загальному тлі широкої характеристики соціально-політичних і культурних особливостей доби [67, с. 8].

Кращий підхід до вивчення життєтворчості Т. Шевченка, як зазначає П. Филипович, використовує М. Драгоманов у монографії «Шевченко, українофіли та соціалізм»; тут вчений «не розпливається в загальних характеристиках часу» [67, с. 8]. Власне, сам М. Драгоманов потребу в здійсненні історико-соціологічного аналізу коментує так: «Кожного чоловіка, кожного письменника тоді тільки можна оцінити, як слід, коли роздивитись на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював» [16, с. 22]. Незважаючи на інноваційність до висвітлення особистості Т. Шевченка, монографія містить й чимало недоліків. Зокрема, П. Филипович критично оцінює стереотипні переконання М. Драгоманова (зумовлені браком друкованого фактичного матеріалу, а також неухважністю до вже наявного) щодо малої освіти та «мужицтва» митця. Вкотре спростовуючи ці тези, літературознавець покликається на дослідження П. Куліша, О. Дорошкевича, С. Єфремова, В. Семевського, А. Луначарського, Й. Гермайзе, а також на щоденникові записки Т. Шевченка та його повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (в оригіналі – «Прогулка с удовольствием и не без морали»), «Художник», «Музикант».

Погоджуючись з критиком А. Річицьким щодо педантизму Драгоманова, П. Филипович вважає, що йому також не вдалося виконати поставлене перед собою завдання – «викрити живого Шевченка» в монографії «Шевченко в світлі епохи» (1923). Осягнути творчість поета А. Річицький намагається виключно орієнтуючись на його соціальне походження, оскільки «правдиво виявляти й відбивати психіку певної класи може тільки член тієї самої класи, бо він свою класу бачить з середини, а не спостерігає її зокола» [67, с. 20]. Це твердження не

є правомірним. Наводячи контраргументи, П. Филипович слушно зауважує, що такий узагальнений соціологічний закон не враховує випадків, коли людина, походячи з певного класу, згодом виходить за його межі, живе серед іншого класового оточення, переймається його звичками, смаками, ідеологією.

Науковець завжди категорично ставився до осмислення Т. Шевченка на ґрунті соціального походження. Такий однобічний підхід можна вважати за методологічну обмеженість, що призводить до спрощеного, спотвореного розуміння складної й багатогранної життєтворчості особистості. «Цілого Шевченка “мужицтвом” не пояснити», – слушно наголошував П. Филипович, використання зазначеної методології може породити абстракції та метафізичні узагальнення [67, с. 20]. Справді, бажання А. Річицького пояснити життєтворчість поета його «селянським світоглядом», породжує хибні міркування стосовно «німцефобії» Шевченка. Він перекручує факти й будує власну демонологію навколо взятої з Шевченкової поезії епітетної конструкції «куций німець узловатий» («І мертвим, і живим, і ненарожденним...»). Натомість П. Филипович сумнівається у вірогідності такого тлумачення та вказує на те, що дослідник витягує цитати з контексту, перебільшуючи їхнє значення. Він апелює до творчості Гоголя, сучасника Т. Шевченка, який використовував образ німців для підкреслення комічності, адже всіх іноземців-європейців у той час нерідко узагальнено називали німцями. Далі, шляхом контекстуального аналізу згаданої поезії, П. Филипович доходить ще одного цікавого висновку: у своєму посланні Шевченко звертається до місцевих панів, які захопилися тенденційними ідеями німецької ідеалістичної філософії. Саму ж концепцію український поет безпосередньо не критикує, хоч і висміювання німецької метафізики було поширеним явищем серед російської інтелігенції (О. Пушкін, П. Сакулін, П. Коваленський, М. Авдєєв). Літературознавець наводить й кілька аргумент-фактів на користь симпатії Т. Шевченка до німців як інтелектуалів (знайомий з працею «Поетична Україна» Ф. Боденштедта), представників високої сільськогосподарської та побутової культури, де панували акуратність, чистота й порядок [67, с. 26]. Справжні вияви Шевченкової німцефобії (негативне

ставлення до архітекторів та малярів, бюрократії, одягу тощо) сформувалися під впливом революційних поглядів декабристів, петрашевців, кирило-мефодіївців, академічної молоді. «Пояснювати її головним чином, “мужицькою філософією” необережно, бо-ж селянську психологію, що звикла до патріархального побуту в межах натурального господарства і одмежовується од чужинців, які вносять елементи нової культури, Шевченко цілком переріс» [67, с. 31-32], – підсумовує П. Филипович. У монографії «Німеччина і німці в житті і творчості Т. Г. Шевченка» (1995) знаходимо аналогічні висновки історика Григорія Павленка: «Тарас Григорович Шевченко не був випадковим гостем у німецькому світі. Він був вірним сином українського народу, його ментальності, але одночасно він увібрав у себе і все краще із скарбниці світової культури, в тому числі і німецької» [42, с. 34.]. Окремі аспекти проблеми «Шевченко та Німеччина» піднімали також Я. Погребенник, М. Занічковський, В. Кулик, М. Гресько, однак саме П. Филипович спромігся розтлумачити дуальність поглядів Т. Шевченка, досконало обґрунтувавши їх зумовленість.

В останньому підрозділі статті «До студіювання Шевченка та його доби» П. Филипович розглядає багатошаровість класової структури суспільства у 30-60 рр. ХІХ ст., коли Тарас Григорович саме прибуває в Петербург. Завдяки своїй «живій натурі» [67, с. 35], він органічно вливається в найрізноманітніше оточення, зокрема, в коло столичної інтелігенції. На думку літературознавця, це зумовлює потребу в уважному аналізі зовнішніх впливів при студіюванні митця. Академічне шевченкознавство може ґрунтуватися лише на перевірених фактах, а не красномовних висловлюваннях, на використанні широкого спектру методичних підходів замість вдоволення соціальним чи історичним методами. Усталене уявлення про Т. Шевченка як ідеолога спокійного селянського життя П. Филипович порушує обережно, грамотно, але беземоційно, лише констатуючи факти. До того, осучаснити українського поета намагалися футуристи, вдаючись до епатажних заяв на кшталт: «Шевченко під моїми ногами», «Я палю свій Кобзар» [57, с. 4]. Примітивне тлумачення Шевченкової творчості Павло Филипович переосмислює з наукової позиції: руйнуючи

канонічний образ Кобзаря в кожусі й смушевій шапці, він доводить, що той «був сином своєї доби, приймаком міста» [67, с. 36].

У статтях другого збірника «Шевченко та його доба» (1926) висвітлені соціальний, порівняльно-історичний, психологічний та культурологічний аспекти життєтворчості Т. Шевченка. Вихідною є розвідка П. Филиповича «Револьюційна легенда про Шевченка чи дійсність?», де він намагається з'ясувати вірогідність метафоричної історії про зерно, що вказує на силу народу. Не наводячи варіації цієї оповіді, зупинимося на основній версії: Т. Шевченко ставив на стіл пшеничне зернятко і питав своїх слухачів: «Що воно означає?». Оскільки ніхто не міг відповісти, він пояснював сам, що зернина символізує царя. Додавши ще кілька зернин, він називав їх міністрами, генералами, губернаторами й іншими чиновниками. Дальший круг творили нижчі урядники, ще дальший – пани. Нарешті, він діставав з кишені повну пригоршню зерна і насипав її до тих, що вже лежали на столі, зі словами: «Дивіться, а це – ми! Ану шукайте, де тепер тут цар, губернатор чи поміщик?» [77, с. 6].

П. Филипович докладно аналізує статті І. Франка та В. Щурата, автори яких скептично поставилися до зазначеного випадку, визначивши його фольклорним. Обидва дослідники, використовуючи історико-філологічний аналіз, звертаються передусім до польських джерел, оскільки поширювали легенду польські пани, котрі прагнули дискредитувати Т. Шевченка як демагога. При цьому ігнорується Шевченкове життя, матеріал (літературний чи фольклорний) не пов'язується з життєвими обставинами поета, в цьому П. Филипович вбачав основний недолік їх дослідження. На достовірність випадку з зерном, за П. Филиповичем, вказують спогади В. Лободи та П. Мартоса про «ходячий анекдот» Шевченкової націоналістичної агітації. Зрозуміло, що анекдот (кумедний випадок, подія або пригода з життя) й легенда (що-небудь вигадане, неправдиве) – жанри не тотожні. Іншим джерелом є подана в книзі «Україна» (1925) замітка «Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників». У спогадах Ю. Манусової аналізована «польська революційна легенда» згадується двічі: з горохом вдома та з зерном в шинку [77, с. 17]. Але

найпереконливішою згадкою, де важко вбачати запозичення з польських джерел, на думку дослідника, є спогади Б. Нікітіна. Він, будучи кантоністом, повернувся до свого хрещеного батька М. Валова. Той часто брав хлопця до своїх знайомих в гості, де одного разу й трапився епізод з Т. Шевченком. Аргументуючи, П. Филипович врешті зазначає, що фальсифікація й цього випадку просто неможлива [77, с. 19]. Тож допускаючи цю подію, дослідник намагається зрозуміти: легенда є авторською чи запозиченою (якщо так, то звідки). Найімовірніше алегорія має етнографічний характер, таким припущенням поділився С. Єфремов, оскільки дитиною був слухачем подібної історії. Як альтернативну підтримує П. Филипович й іншу версію, висловлену раніше І. Франком та В. Щуратом, боцімто оповідання про агітацію зернами поет дізнався від поляків, з якими був у засланні, обговорюючи революційні події в Галичині 1848 р. «Хай цей чи інші перекази будуть легендами, – підсумовує дослідник, – але ті, що поширювали їх, вірили: це в Шевченковому житті могло бути» [77, с. 21].

Отже, вміщені у збірниках «Шевченко та його доба» наукові розвідки П. Филиповича вирізняються не лише пошуком нових джерел для розкриття життєтворчості митця, а й використанням історико-соціального підходу, нових стратегій, що обіймають літературну, біографічну, ідеологічну, естетичну, історіософську й інші складові розуміння постаті. Характеризуючи структурну схему збірників, О. Варенікова у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу на «тематичні продовження як між авторами, так і в одного автора, який звужує загальну тему свого дослідження в першому збірнику до меж розгляду одного конкретного предмета в другому» [4, с. 197].

Про розмаїтість шевченкіани Павла Филиповича свідчать й інші численні праці критика: «Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори», «Шевченко і Гребінка», «Коцюбинський і Шевченко», «Європейські письменники в Шевченковій лектурі», «Шевченко і романтизм», видані поза межами шевченківських збірників. Остання розвідка «Шевченко і романтизм» (1924) викликає особливий інтерес, оскільки тут автор стверджує, що

«романтизм був основою стилю поета, який упродовж усієї своєї творчості послуговувався суто романтичними композиційними прийомами» [51]. Зауважимо, що раніше поета найчастіше розглядали як представника реалізму, а О. Колесса, Д. Овсяніко-Куликовський, О. Третяк та незначна когорта інших шевченкознавців романтизм в його творчості вважали явищем епізодичним.

На думку П. Филиповича, романтичне оточення (В. Жуковський та ін.) і досвід попередників (В. Боровиковський, П. Гулак-Артемівський, І. Котляревський, Дж. Байрон, Й. Гете, Ф. Шиллер) вказали Шевченкові, що «народна пісня, дума, легенда – можуть і повинні бути матеріалом для поета» [79, с. 8]. Найперше романтичний потенціал поета виявився в баладах, типовому для цього напрямку жанрі. Літературознавець відслідковує еволюцію образно-стильових засобів, фантастично-легендових сюжетів, запозичене з західно-європейського письменства поєднання народного віршування з чотиристопним ямбом. Застосовуючи диференціальний аналіз до балад Шевченкової доби, він встановлює такі відмінності: балади українського поета простіші як зовнішньо (формою), без традиційних повторювань, що створюють штучний характер, так і внутрішньо (змістом), фантастика пов'язується з соціальним елементом, описуючи явища кріпацької доби. Професорка Галина Райбедюк, останнє положення вченого вважає дискусійним, вказуючи на неузгодженість тези про суто романтичні мотиви у творчості Т. Шевченка з твердженням про «соціальний» ліризм поета в «обманюванні явищ кріпацької доби», тобто, про виразні риси реалістичної манери [51].

Наявність побутових елементів, провідних мотивів та форм українських народних пісень інтимного типу, сюжетів народних легенд, ліричних відступів, наближених до народних пісень сентиментального характеру, врешті формують парадоксальний висновок – згадані твори ліро-епічного характеру «не зовсім балади» [79, с. 8], радше своєрідна «українська варіація характерного романтичного жанру» [79, с. 10]. І коли Т. Шевченко припинив їх писати, романтизм у його творчості остаточно не зник, а лише трансформувалася,

зокрема, це явище спостерігаємо в «Катерині», де «елемент побутовий з'єднано з ідеалізацією та романтикою» [79, с. 10].

З часом романтичний порив Тараса Шевченка виливається в творах історичного змісту. Цьому сприяє посилене вивчення минулого, що було характерним явищем для європейських романтиків. М. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» зауважує, що через недостатній розвиток історичної науки Т. Шевченко не міг критично поставитися до вигаданих образів козаччини, а тому використовує їх у своїй творчості. «Ці “вигадані образи”, – коментує П. Филипович, – приваблювали Шевченка не стільки ідеологічно, скільки поетично, картинно», тим самим дещо спрощуючи слова історика [79, с. 11].

Особливо цінним матеріалом, а часто і основою для написання творів Т. Шевченка ставали народні думи та пісні, в яких він знаходив обробку мотивів історичної романтики – «тут були і бандуристи, і могили, які розмовляють з вітром, і запорозькі походи, і гетьмани» [79, с. 11], – писав літературознавець. Аналізуючи ідеалізацію минулого та сумне порівняння його з сучасністю у творах «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «До Основ'яненка», «Гамалія», «Гайдамаки» та ін., П. Филипович виділяє низку використаних романтичних прийомів: ефектні пози, висока емоційність, мелодраматичні сцени, криваві події (наприклад, вбивство Гонтою дітей), виразні контрасти. Друга риса історичних поем Тараса Шевченка, – за П. Филиповичем, – культивування волелюбної героїчної індивідуальності, спершу фізично, а пізніше духовно сильної; «не відвага задля відваги, як в “Іванові Підкові” (1838), ранньому творі, а героїчні вчинки задля щастя людського, боротьба особи проти насильства й неправди» [79, с. 12]. Вдаючись до пообразного аналізу ліро-сатиричної поеми «Кавказ» (1845), дослідник характеризує постать Прометея як «індивідуальність, своєрідну і незалежну, вищу од маси, і в той-же час споріднену з нею, захоплену бажанням визволити народ од усякого ярма» [79, с. 12]. Згодом цей образ Т. Шевченко видозмінить та перетворить в пророка.

Інтерпретуючи побутові поеми «Марина» та «Відьма» в розвідці «Шевченко і романтизм», Павло Филипович стимулював розвиток шевченкознавчих гендерних студій, з одного боку, та жанрово романтичних – з іншого. Роль жінки в Шевченковій творчості він розглядає у взаємозв'язку соціально-психологічного спрямування поем, їх гендерної проблематики з одночасним втіленням романтичних ідей. Зокрема, в згаданих поемах, змальовуючи знущання панів над дівчатами, навіть над власною донькою, попри наявні ліричні відступи та романтичну журбу, Т. Шевченко висловлює свій лютий гнів проти насильників. Літературознавець розглядав Шевченкові твори як вираз сильних емоцій, які відображали ментальність поета, його світосприйняття. Він показав, що культивуючи глибинні почуття, романтична література може бути вкрай експресивною.

Висунутий радянським літературознавством генезис Шевченкових поем про покриток не відповідав дійсності: нібито подругу дитинства і перше кохання поета Оксану Коваленко зґвалтував пан, відповідно, вона й стала героїнею творів. «П. Филипович прочитав ці твори так, як належить, тобто інтертекстуально» [29, с. 179], – помітила докторка філологічних наук М. Ласло-Куцюк. У статті «Європейські письменники у Шевченковій лектурі» (1926) дослідник вказав, що поштовхом до написання цих тематично споріднених поем стала заключна сцена з першої частини драматичної поеми Гете «Фауст». Сцена кінчається тим, що божевільна, після убивства власної дитини, Маргарита оплакує свою долю в тюрмі, зрештою, небесні сили прощають Гретхен її вчинок. Як і належить компаративісту, П. Филипович уточнив: цей епізод Шевченко чув в майстерні Брюллова напередодні викупу з кріпацтва в читанні від самого перекладача Е. Губера. Оскільки сцена глибоко вразила поета, то він обробляв її в різних варіаціях.

Варто згадати, що саме П. Филиповичем вперше накреслено спробу порівняти Шевченкові поеми з ліро-епічними поемами Байрона та його наступниками. Такі канонічні умонастрої байронізму як «світова туга», титанізм, розчарування, песимізм, меланхолія – знайшли своє відображення в російських

поемах Т. Шевченка («Сліпа», «Тризна»). Натомість його романтизм виключав культ розчарованої титанічної індивідуальності, часто ворожої до навколишнього світу. Характерні для європейської літератури містичні й метафізичні елементи також проігноровані Т. Шевченком. «П. Филипович не зводив свої наукові дослідження до вишукування європейських впливів на Т. Шевченка. Його цікавив органічний зв'язок українського поета з художніми досягненнями інших літератур» [51]. Через те, досліджуючи поетику обох митців за компаративним зразком, вчений встановлює, що композиційні особливості Байронових поем, їх висока емоційність («безліч питань, вигуків, повторень») та музикальність притаманні й Шевченкові-романтикові [79, с. 17]. Володимир Дорошенко в праці «Шевченкіана Павла Филиповича» зазначив, що літературознавець був першим, хто методично обґрунтував наявність європейських відтінків в романтичній поетичній творчості Т. Шевченка, що наново «відкривала людину в її національній середовищі, визначала специфічні риси як окремих національних літератур, так і окремих письменників» [15, с. 203].

Т. Шевченко повсякчас вступав в міжкультурний діалог: засвоював художній досвід західноєвропейської літератури, взаємодіяв з російським письменством, безпосередньо впливаючи на нього. Безсумнівно, Павло Филипович добре знався на літературі близького зарубіжжя, на що вказують окремі розвідки, присвячені процесу міжкультурної взаємодії: «А. Майков про Шевченка» (1923), «Невідомий лист Некрасова про Шевченка» (1928), «Перший переклад з Шевченка російською мовою» (1928), «Український елемент у творах М. Лєскова» (1929), «Шевченко і Плещєєв» (1929) та інші. Не характеризуючи кожен статтю окремо, відзначимо переважання евристично-текстуальної методики, використання розгалуженої парадигми підходів, зокрема, тематичного, порівняльно-історичного, біографічного, соціально-психологічного, текстологічного, естетично-поетикального та типологічного видів аналізу (методологічний плюралізм властивий й іншим працям вченого).

Значуще місце серед текстологічних студій Павла Филиповича посідає робота над коментарями до «Журналу» (щоденних записок) та «Листування» Тараса Шевченка, виданих під керівництвом С. Єфремова. Коментарі, які належать вченому, є інструментом до розуміння згаданих Шевченком в мемуаристиці та епістолярію імен, рідше літературних творів. Коротка довідка енциклопедичного характеру сполучається з рецептивним чинником, визначається місце досліджуваної постаті (чи її доробку) в життєтворчості українського поета. Як і попередні дослідження П. Филиповича, це незаперечно стверджувало думку, що Тарас Шевченко «був у курсі ідейних напрямів і літературних смаків своєї доби», високоосвіченою людиною свого часу [85, с. 387].

Отже, починаючи зі збірника «Т. Г. Шевченко» (1921) до кінця 30-х рр. XX сторіччя виростає ціла наукова дисципліна – шевченкознавство, серед її засновників виокремлюється постать Павла Филиповича. Науковець цурається усталених панегіричних наративів про «народного генія», «пророка України» або «великого революціонера», натомість його дослідження відрізняються фаховістю, багатством джерельно-методичної бази, широтою проблемно-тематичного діапазону.

2.2. Коментування П. Филиповича в герменевтичній концепції

Найвищим досягненням епістолярних видань, яке засвідчує його наукову вартісність, є, поряд із передмовою, науково-довідковий апарат, що вміщує коментарі, предметно-тематичний, іменний, географічний, бібліографічний та інші, спеціальні для конкретного видання, покажчики. Проте, публікуючи унікальну письменницьку кореспонденцію, упорядники часто ігнорують цей аспект, обмежуючись поверхневими примітками, що мають виключно предметно-тематичний характер та супроводжуються поширеним іменним покажчиком. Причина цього криється в тому, що створення фахового коментаря потребує значних зусиль та великої кількості часу для здійснення наукового дослідження. Крім того, існує загроза, що робота зрештою не буде належно оцінена. Український текстолог Віктор Дудко зауважує, що більшість існуючих

коментарів «не допомагають читачеві зрозуміти коментований текст, бо не показують його у зв'язках з іншими текстами і позатекстовою реальністю» [17, с. 31].

Автори сучасних методичних рекомендацій до україномовних епістолярних джерел найбільш досконалим станом на сьогоднішній день визнають тлумачення листів Т. Шевченка в єфремовському виданні [10, с. 28]. Мова йде про перше академічне зібрання Шевченкових творів, роботу над яким у 1923 р. організував С. Єфремов – тоді голова Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства. Із запланованих 8-10 томів вдалося видати лише два – найменш відомі на той час читачеві – «Щоденні записки (Журнал)» (т. IV, 1927) та «Листування» (т. III, 1929) із поетовими листами (225) і листами до нього (198). Унікальність цих видань мотивується тим, що епістолярій та щоденник Т. Шевченка друкувалися тут зі збереженням правопису й орфографії (1 частина), а загальний обсяг ґрунтовних наукових коментарів до обох томів становить 1057 сторінок (2 частина). Крім С. Єфремова, який є автором передмов та численних коментарів, над виданнями працювали А. Лобода, В. Міяковський, М. Новицький, О. Новицький, Д. Ревуцький, П. Рулін, а також П. Филипович. Оскільки їхні примітки значною мірою впливають на розуміння читачем тексту, звичний комунікативний ланцюжок «адресант – повідомлення – адресат» при сприйманні епістолярію та мемуаристики Т. Шевченка поповнюється новими ланками: ще одним адресатом та повідомленням. З огляду на це, коментатор є посередником, що бере на себе функцію тлумача [82, с. 319].

Професорка Мирослава Гнатюк, аналізуючи текстологічні аспекти шевченкознавчих студій Павла Филиповича, зафіксувала наступне: коментарі, які належали літературознавцю «торкалися найширших сфер літературного життя, включаючи біографічні довідки до кожної персоналії, критичну оцінку творів, рецептивні аспекти, бібліографічні відомості» [11, с. 91]. Тематично їх можна поділити на *біографічні* (займають центральне місце) та *історико-літературні*. Загалом автор 20 коментарів у «Листуванні» та 46 в «Журналі» пояснив близько 60 персоналій, серед яких Д. Аліг'єрі, М. Гербель, П. Гулак-

Артемовський, В. Жуковський, В. Забіла, М. Лермонтов, М. Максимович, А. Міцкевич, Ежен Сю, В. Шекспір, М. Щербин та інші. Структурно коментарі біографічного типу П. Филиповича складаються з таких компонентів:

- 1) коротка довідка енциклопедичного характеру;
- 2) місце постаті в історії / літературі / житті Т. Шевченка;
- 3) насправду зафіксований або припущений факт знайомства Тараса Шевченка з об'єктом дослідження або його творчістю;
- 4) взаємоставлення.

Отже, виходячи з прагматичної настанови, коментарі П. Филиповича покликані допомогти читачеві інтерпретувати текст. Серед розмаїття підходів до аналізу коментування доречно застосувати герменевтичний, оскільки предметом герменевтики є *розуміння* (водночас горизонт очікування для читача). Метою коментування документалістики у цьому підході є входження в герменевтичне коло. Його концепцію парадоксально просто сформулював Ю. Ковалів: для того, щоб розуміти, треба проінтерпретувати, для того, щоб проінтерпретувати, треба розуміти [20, с. 260]. Герменевтичний підхід, як і будь-який інший, ґрунтується на певних принципах: інтегрованості, інтерпретації прочитаного, евристичності, контекстуальності, когнітивності, цілісності. Розглянемо як зреалізовано (хоч і не свідомо) систему герменевтичних принципів у коментарях Павла Филиповича.

Принцип інтегрованості. Передбачає пошук, виявлення, відбір та аналіз інформаційних джерел, є вихідним у роботі будь-якого науковця. Павло Филипович уважно ставився до перевірки фактичного матеріалу, для цього використовував широку джерельну базу: статті, спогади, листи, щоденникові записи, літературні твори, критичні відгуки, наукові розвідки, монографії, історичні праці тощо. Для доведення гіпотези він наводить кілька аргумент-фактів, часто вдаючись до прямого цитування. Так, стверджуючи, що Шекспірове письмо було для Шевченка взірцем, науковець посилається на такі дані:

- митець в прямому сенсі «носив Шекспіра, куди-б не їхав» (з журналу «Основа»);
- звертався з проханням до А. Лизогуба, а пізніше до М. Лазаревського надіслати йому Шекспіра в перекладі Кетчера (з приватного листування);
- в одній з Шевченкових повістей згадується фінал «Гамлета»;
- захоплений оповідями неперевершеної Марко Вовчок, кричав «Шекспір! Шекспір!», що можна трактувати як «Браво!» (зі спогадів В. Карташевської) [86, с. 472].

Інформаційні непогодженості, пробіли або протиріччя Павло Филипович намагається розв'язати, пропонуючи власне тлумачення. В одному з коментарів він ставить перед собою завдання з'ясувати, в якому виданні Тарас Шевченко міг ознайомитися з романом Д. Дефо «Робінзон Крузо» [86, с. 666]. Врешті вказує на переклад доброго знайомого Шевченка П. Корсакова. Відзначимо, що кожен коментар П. Филиповича базується на декількох джерелах, це забезпечує глибоке осмислення ним досліджуваного матеріалу.

Принцип інтерпретації прочитаного. Зазначений принцип дає змогу авторові коментарів висловлювати припущення, здогади, розв'язувати суперечності, доводити справедливність певних стверджень; його знаходимо не в кожній примітці П. Филиповича. Найчастіше інтерпретацію прочитаного літературознавець застосовує для аналізу відносин між Т. Шевченком та коментованою ним персоналією або ж для встановлення зв'язку між їхньою творчістю. Приміром, на основі особистісних листувань між М. Максимовичем і Т. Шевченком, а також свідчень їх знайомих, він помічає зміни в ставленні першого до другого. Початково, пройняті ліризмом, листи відзначаються «великою симпатією» поетів [85, с. 684], простежуємо тепле, шанобливе та прихильне ставлення одне до одного. Т. Шевченко був близький з подружжям Максимовичів, подовгу гостював у них, ділився найсокровеннішим, зокрема просив оженити його, писав їм із заслання. На думку П. Филиповича, після перебування Шевченка на Михайловій Горі, Максимович почав холодніше

ставитись до нього, як до людини, а листи стають якимись офіційними («Ви» замість «ти» тощо) і не йдуть у лад з попередніми задушевними звертаннями до «коханого земляка» [85, с. 686]. По смерті поета М. Максимович ще гостріше ставиться як до його особистості (застерігає В. Маслова від написання біографії про Шевченка, мовляв: «в житті його стільки брудного й аморального, що зображення цієї сторони затьмарить все добре»), так і до творчості («низький рівень художності», «бідність рим», «недостатня освіченість й лінощі заважали йому вимогливо ставитись до своїх творів», «писав він здебільшого у стані сп'яніння») [85, с. 686]. Дослідник припускає, що трансформація поглядів М. Максимовича найперше зумовлена боговідступництвом Шевченка (саме тоді він писав поему «Марія») та блюзнірством у розмові з його дружиною. По-друге, Павло Филипович не виключає можливих ревнощів з боку М. Максимовича, адже Марія ще з першої зустрічі справила на Т. Шевченка сильне враження. Всупереч цьому, найбільш справедливою науковець вважає думку Максимовича про троїстий геній Шевченка, який виявився в живописі, поезії та виконанні українських народних пісень. Отже, інтерпретація П. Филиповичем непростих взаємин між поетами видається продуктивною, завдяки використанню репрезентативної джерельної бази.

Принцип евристичності. Коментар як евристика розуміння тексту дозволяє читачу увійти в понятійний світ автора. Прикметно, що характер й обсяг коментаторської роботи, включаючи вибір методологічної стратегії та визначення ключових питань, які необхідно висвітлити, диктує літературознавцю коментований текст [17, с. 33]. Розкриваючи постать «великого шотландця» (так у листі до Осипова (1856 р.) Тарас Шевченко називає Вальтера Скотта), Павло Филипович застосовує компаративний метод, який зазвичай фігурує в його одноосібних статтях. Інформативна складова коментаря дозволяє виокремити наступні *наскрізні лінії* у відносинах Скотт-Шевченко.

Інтертекстуальність. Т. Шевченко не лише зачитувався творами Вальтера Скотта, часом влаштовуючи «літературні вечори», але й вдавався до

ремінісценції, переносячи їх «в своє оточення і сучасну дійсність» [86, с. 658], – зазначає П. Филипович.

Самоідентифікація. Науковець підкреслює, що Тарас Шевченко був добре обізнаний зі Скоттовою біографією, зокрема з його мандрівками задля збирання фольклорного матеріалу. Він вперше звертає увагу, що саме національний аспект віддаляє Т. Шевченка від шотландського письменника, який, як і Гоголь, «писав не по-своєму» [86, с. 659].

Мінливість поглядів та історична правда. Наведені П. Филиповичем цитування демонструють читачеві нестійке ставлення (від захоплення до іронічних висловлювань) українського поета до історичної романтики і консерватизму, якими насичені твори Вальтера Скотта. Власне, сам Шевченко відзначає відмінність свого підходу до зображення історичних подій та пам'яток минулого [86, с. 658]. На думку літературознавця, Т. Шевченко, на відміну від В. Скотта, приділяв більше уваги історичним розвідкам та вивірненню фактів.

Творчий метод Павла Филиповича передбачає розгляд персоналій в тісній сув'язі міжособистісних відносин із Т. Шевченком. Через брак інформації це найтяжчий спосіб коментування. Створюючи за зразком енциклопедичної традиції, упорядники видань почасти пояснюють згадані в листах імена так, що примітку про цю особу можна було б вмістити в довідку будь-якого іншого автора. «Це найнепотрібніший тип коментаря, – зазначає В. Дудко, – так виходить, коли коментує не спеціаліст з даної теми, а певний грамотний філолог загалом» [17, с. 33]. Натомість П. Филипович не обмежується лише біографічними відомостями про коментованих осіб, але й перманентно наголошує на тих фактах, які пов'язують згадувану в листі людину з основним суб'єктом епістолографічного видання – Тарасом Шевченком. Дещо наслідуючи С. Єфремова, він «показує міжособистісний зв'язок із Шевченком, простежує характер стосунків, симпатії та антипатії, взаємовпливи як пасивні, так і активні у процесі спілкування, подекуди звертає пильну увагу на моральні та психологічні риси висвітлюваних осіб» [32, с. 71].

Наведемо ще один приклад. Після подання стислих відомостей про життєпис Віктора Забіли, літературознавець хронологічно вибудовує можливу взаємодію між українськими поетами [86, с. 383]. Дослідник припускає, що «перше знайомство» Т. Шевченка з творчістю В. Забіли могло відбутися задовго до виходу його поезії в альманасі «Ластівка» через спільного знайомого В. Штернберга. А сумлінне дослідження листів допомагає П. Филиповичу констатувати факти реальної приятельської зустрічі поетів на Чернігівщині та в Києві. Він чи не першим помітив, що прототипом В. Забіли є Віктор Олександрович в Шевченковій повісті «Капітанша» з автобіографічними елементами. Очевидно, що стягнений коментар П. Филиповича подано в одній із приміток до найсучаснішого зібрання творів Т. Шевченка, хоч і немає покликання на його авторство або, принаймні, першоджерело [60].

Отож, врахування принципу евристичності потребує від дослідника ретельного вивчення життєтворчості та соціокультурного середовища письменника, з одного боку, та згадуваного ним об'єкта – з іншого, врахування історичного тла. Павло Филипович провадить самостійне дослідження, не обмежуючись набором формальних відомостей, запозичених із найдоступніших довідкових видань, доробком попередників.

Контекстуальний (культурологічний) принцип. Врахування культурологічного принципу в документалістиці передбачає розуміння: 1) життєвого світу досліджуваної особи, 2) «духу» епохи. Ці два аспекти, синхронічний та діахронічний, «накладаються», взаємно модифікуючись [21, с. 27]. Безперечно, Павло Филипович усвідомлював контекст, у якому жив і творив Тарас Шевченко. У своїх працях він чітко вказував на розходження між культурними універсаліями тогочасного суспільства і світосприйняттям Т. Шевченка. Літературознавця цікавила тема декабристів і своє реальне втілення вона знайшла в окремих коментарях до «Журналу» та в статті «Шевченко і декабристи», де в передмові зазначено: «Моє завдання, – по-перше, зібрати різноманітний матеріал, який малює Шевченкові відомості про декабристів та його відношення до них, по-друге, простежити вплив поста-

декабриста (Рилєєва) на Шевченка» [71, с. 44]. Вчений розгорнуто пояснює, як декабристи – опозиціонери початку XIX ст. – розбудили та започаткували російсько-українську суспільну думку в тогочасному середовищі, а Т. Шевченко розвинув її, приєднавши до української національної ідеї, розкрив її й трансформував у річище непримиренної боротьби з самодержавством за соціальну гідність українців [19, с. 138]. Поділяючи погляди декабристів, Тарас Шевченко симпатизував діяльності С. Волконського, В. Штейнгеля, К. Рилєєва. Вплив останнього, на думку П. Филиповича, особливо відчутний. Здійснивши порівняльний аналіз Шевченкової автобіографічної поеми «Тризна» з поемою К. Рилєєва «Войнаровський», дослідник помітив запозичені українським поетом образи (наприклад, герої обох поем прибульці, чужинці), окремі ритмічно схожі вирази. А використаний Рилєєвим епіграф «Немає більшого страждання, як згадувати любий щастя час в біду» з твору Данте, Шевченко пізніше цитує по пам'яті, будучи в засланні (лист до О. М. Бодянського, 1852 р.) [71, с. 58].

«Декабрист в уяві поета [йдеться про Т. Шевченка] – вища людина і не повинна ніяких мати плям; саме слово це він усюди в журналі пише з великої літери і особливо старанно» [85, с. 615], – пояснює П. Филипович в одному з коментарів до Шевченкового щоденника. Нестача відомостей про особисте життя І. Пущина сформували в уяві Т. Шевченка негативний образ цього декабриста. Літературознавець вважає, що Шевченків осуд «жахливий батько» є безпідставним: І. Пущин свідомо віддав доньку на виховання директорці інституту аби та стала їй за матір, попри це він увесь час листувався з Анною, турбувався про її стан здоров'я та освіти. У 1858 р., вже тяжко хворий, їздив до неї у Нижній Новгород. Провінціальними чутками спотворені відомості про його одруження, насправді одружився він не з «багатою вдовою – мадам Коцебу», а зі вдовою свого приятеля Наталією Дмитрівною, що була однією з найвизначніших декабристок того часу [85, с. 614]. Також П. Филипович виправляє й інший Шевченковий вислів: у Москві І. Пущин ніякого чільного місця не займав, навпаки, там йому було заборонено жити. «Не вважаючи на помилки, а може й через них, записи в Шевченковому журналі набувають нового

інтересу, характеризуючи самого Шевченка. Вони, по-перше, цілком відповідають тому болю, з яким завжди писав Шевченко про покриток і байстрят (основний мотив Шевченкової поезії, бо й тут маємо: “звичайна якутка” та “пан”, хоч і декабрист); по-друге, свідчать, які високі вимоги ставив він тим, що боролись і страждали задля людської свободи» [85, с. 615], – підсумовує П. Филипович. Справді, пожвавлення суспільно-політичного життя вабило українського поета-революціонера, він «був у курсі ідейних напрямків і літературних смаків своєї доби» [85, с. 387]. Це висловлення характеризує й самого П. Филиповича, тож стійкий інтернаціональний інтерес до поезії активних громадянських діячів, зокрема французького сатирика Беранже цілком зрозумілий.

Отже, життєсвіт українського борця за незалежність П. Филипович розглядав в широкому контексті соціально-культурної парадигми, відстежуючи її вплив на формування та еволюцію революційних настроїв Тараса Шевченка. Осмислення його національної ідеї та суспільно-політичних поглядів свідчить про наявність у наукових розвідках літературознавця контекстуального (культурологічного) принципу.

Когнітивний принцип. В основі принципу лежить пізнавальна активність – особистісне утворення, яке виражає індивідуальний відгук на процес пізнання [56]. Його врахування стимулює читачів до роздумів, здійснення аналізу й синтезу, критичного оцінювання, формулювання самостійних висновків. Прикладом метакогнітивних стратегій в коментуванні П. Филиповичем можуть бути приховані запитання, висловлення здогадки, навмисно висунений матеріал для рефлексії.

Коментуючи суперечливу постать російського письменника І. Тургенєва, П. Филипович не перебільшує свої повноваження. Присутність власних міркувань літературознавця тут мінімальна, а наявні – позбавлені зайвої емоційності. Зазначено, що познайомила поетів найімовірніше Марко Вовчок, вони спільно проводили час на літературних вечірках, Тургенєв брав участь у визволенні Шевченкових родичів з кріпацтва. Разом з тим, залишивши вибірку

цитацій, здебільшого самого І. Тургенєва, дослідник нібито спонукає читачів до роздумів над питаннями: як насправді російський поет ставився до українця? чи можна ці взаємини представити як алегорію на рівні націй? Забігаючи наперед з відповіддю на останнє запитання – так!

На протипагу згадці Тургенєва «як він [Шевченко] фантазував, що відкрив щось нове» в сфері офорта, П. Филипович апелює до слів мистецтвознавця В. Авдарюкова, який підтверджує новаторство художника [86, с. 886]. Пізніше (1953 р.) історик мистецтва П. Корнілов високо оцінив гравюри Т. Шевченка, що знаменували собою початок нового етапу в розвитку вітчизняного офорту з посиленням реалістичних тенденцій.

Помилковим П. Филипович вважає й інше висловлювання Тургенєва про те, що «читав Шевченко погано, дуже мало (навіть Гоголь був йому лише поверхнево відомий), а знав ще менше» [86, с. 887]. Питання упередженого ставлення до освіченості поета порушено в розвідці «До студіювання Шевченка та його доби» (1925) при здійсненні аналізу Драгоманівської монографії та книги А. Річицького «Шевченко в світлі епохи», що стала її своєрідним продовженням. На думку дослідника, хибні висновки про низький рівень освіти Т. Шевченка та його «мужицтво» спричинені браком фактичного друкованого матеріалу та щоденникових записів, які мають вагоме значення для розуміння мультимітця. «Ми зовсім не ігноруємо селянсько-кріпацького походження Шевченка і того, що він завсіди відчував свій кривий зв'язок зі своєю пригніченою класою, але цей зв'язок не був безпосередній. Висловлюючись сучасними словами Шевченко був “відірваний від селянського виробництва”, бо в нього було інше “виробництво” – картини й поезії, які за змістом і формою неможливо назвати “мужицькими”» [67, с. 36], – слушно зауважував П. Филипович.

У «Журналі» (т. IV) знаходимо розлогий коментарій С. Єфремова про взаємини Шевченка й Гоголя, який остаточно перекреслює бутаду І. Тургенєва. Земляки були добре обізнані з творчістю одне одного: щонайменше Т. Шевченко читав «Ревізор», «Мертві душі», «Вечори на хуторі біля Диканьки», а М. Гоголь – «Кобзар». Сатиричні твори Гоголя приваблювали Шевченка, а його роздвоєна

душа – відштовхувала, викликаючи жаль та співчуття. У присвяченій Гоголю поезії, він пише:

Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже [59].

Натомість для М. Гоголя у Шевченковій поезії було «забагато дьогтю», не підтримував він і того, що земляк писав українською мовою. Сергій Єфремов, резюмуючи, зазначив: «Дві монументальні постаті великих, найвизначніших за весь XIX вік, українців не тільки індивідуальні нахили, а й об'єктивна дійсність того часу поставили навпроти себе, звели як антагонистів... І їх можна вважати за символічні взагалі в нашій недавній історії постаті» [32, с. 68]. Зведемо вищесказане до спільного знаменника: Гоголя, як і Тургенєва, дратувала націоналістична спрямованість творчості Тараса Шевченка.

Використавши мозаїку цитат, Павлу Филиповичу вдалося підкреслити амбівалентність у ставленні російського поета до українця, зумовлену соціальною нерівністю. Зокрема, про зверхність (за П. Филиповичем погорду) Тургенєва свідчить його неприйнятна іронічна відповідь на звістку про Шевченкову смерть «бідолашний недовго користувався свободою» [86, с. 886], яка репрезентує собою домінантність російського суспільства над українцями в цей період. Нами продемонстрована лише незначна частина міркувань, які можуть виникнути в читача під час опрацювання коментаря П. Филиповича, що свідчить про врахування ним когнітивного принципу.

Принцип цілісності. Забезпечує пов'язаність усіх складових коментарія (структури, системи методів, прийомів та принципів, джерельної бази, форм і способів дослідницької діяльності) в єдине ціле. У коментарях Павла Филиповича до Шевченкового «Листування» та «Щоденника» принцип цілісності простежуємо через узгодження типових рис, таких як:

- інформативність – подає біографічний нарис досліджуваної персони, пояснює зв'язок з Т. Шевченком, знаходить взаємовпливи в творчому доробку;
- достовірність – ґрунтовно досліджує історичне тло, соціокультурний контекст і життєтворчість самого Шевченка, свої судження верифікує перевіреними джерелами та дослідженнями інших вчених;
- лаконічність – пише стисло, чітко та зрозуміло, уникаючи надмірної словесності та заплутаних конструкцій, що уможлиблює використання коментарів широкою читацькою категорією;
- обґрунтованість – експліцитно аргументує свою думку, значну увагу приділяє наведенню конкретних прикладів, вдається до імплікаційної стратегії («якщо ..., то ...»);
- неупередженість – об'єктивно та критично оцінює інформацію, уникаючи стереотипів, залишає читачам простір для формулювання власних висновків.

Крізь призму герменевтичних принципів (інтегрованості, інтерпретації прочитаного, евристичності, контекстуальності, когнітивності, цілісності) бачимо, що П. Филиповичу вдається зіставити своє розуміння тексту (тотожно Шевченковому розумінню) із розумінням читача, виявити розбіжності (нерозуміння або неправильне розуміння) і повідомити інформацію, що їх ліквідує, у вигляді коментаря [82, с. 321]. Зміст пояснень, що належать П. Филиповичу, з-поміж інших, вирізняється однотипністю тем, тож очевидним стає те, що в складі редакційно-видавничої групи літературознавець відповідав за тлумачення імен. Відзначимо, деякі персоналії до щоденникових записок та листування українського поета скоментовано роками раніше (Б. Лепким, І. Айзенштоком), але дуже стисло й побіжно, тоді як найперші видання епістолярію та мемуарів Т. Шевченка приміток зовсім не містять. Сотні коментарів, які з'явилися в наступних після єфремовських радянських і закордонних виданнях написали І. Айзеншток, П. Зайцев, В. Бородін,

Є. Кирилюк, А. Костенко, Ю. Івакін, М. Плевако, Л. Сукачов, В. Судак, С. Шаховський. Утім, як зазначав Л. Большаков, високого рівня їм досягти не вдалося [33]. Отже, у виданнях 1927-29 рр. ХХ ст. «білі плями» розкриваються якомога повніше та з особливою наполегливістю.

За наочний приклад слугуватимуть коментарі різних упорядників про Ежена Сю, згаданого в «Журналі» Т. Шевченка. В примітках Б. Лепкого до лейпцизького видання (1918-23 рр.) тлумачення цього імені не знаходимо. Вперше постать французького письменника пояснює І. Айзеншток (1925 р.) у вигляді короткої енциклопедичної довідки, що вказує лише на роки життя та найвідоміші твори [91, с. 173]. Вдруге зазначену персоналію коментує П. Филипович, досі це найбільш вичерпне пояснення. Критичну оцінку творчості Ежена Сю він помічає в листуванні Т. Шевченка з В. Рєпніною: «поки читаємо подобається і пам'ятаємо, а прочитав – і забув» [85, с. 326]. Іронічним дослідник вважає один із діалогів у повісті «Нещасний» Т. Шевченка, де простежується інтертекстуальне відсилання до творчості французького автора. Уводячи читача в науково-критичний дискурс першої половини ХІХ сторіччя (цитування відгуків В. Белінського, В. Майкова), П. Филипович дає зрозуміти: «Шевченко в оцінці Сю був на рівні вимог, що висловлювали й кращі представники тогочасної критики» [85, с. 327]. У наступних виданнях Шевченкового щоденника упорядники обмежувались поясненнями, що за формою й обсягом нагадують примітки І. Айзенштока. Натомість їх зміст більшою чи меншою мірою відтворює інформацію, отриману завдяки досвіду П. Филиповича. Наприклад, П. Зайцев (1936 р.) звертає увагу на ремінісценцію в Шевченковій повісті [87, с. 257], а співробітники Інституту літератури (1939 р.) повторюють думку літературознавця про те, що Т. Шевченко негативно оцінював творчість автора мелодраматичних романів, збігаючись в своїх оцінках з російським критиком В. Белінським [84, с. 279]. Звісно, врахування досвіду попередників й парафраз не заборонені, проте написання нових коментарів має мати на меті не стільки повторити попередні напрацювання, скільки їх розширити, висунути нові гіпотези з огляду на сучасні дослідження, актуальні наукові розвідки доби.

Під егідою Всеукраїнської академії наук (ВУАН) колективом упорядників проведено титанічну роботу зі збирання, розшифрування, коментування й впорядкування «Щоденника» («Журналу»), а також «Листування» Т. Г. Шевченка. Їм вдалося виконати, здавалося б, неможливе: дати відповідь на кожне запитання, що може виникнути в читача під час рецепції документальних творів. «Особи, з якими стикався Шевченко; місця, по яких він бував чи згадував; події й речі так чи інакше з ним зв'язані, його погляди, творчість і т. п., – усе це давало привід до відповідного коментаря. Принципом було – всюди ставити в центрі особу Шевченка, з його становища оцінюючи людей і події, й давати по змозі більше фактичного матеріалу та бібліографії, що помагали б кожному дослідникові самому перевірити подавані відомості» [85, с. 7], – зазначає керівник проєкту С. Єфремов.

Схвальні відгуки на єфремовське видання підготували авторитетні літературознавці, серед яких І. Айзеншток, Ю. Оксман, К. Копержинський, М. Марковський та інші. Наприкінці ХХ ст. критик П. Одарченко обидва томи номінував «головним досягненням наукового шевченкознавства 1920-х років [...], що особливо цінні своїми примітками та багатючими коментарями» [39, с. 355], а П. Зайцев уважав їх «взірцем видань науково-академічного типу» [87, с. 328].

Однак, радянський режим не терпів українських інтелектуалів, що розвивали рідну науку, тож із 30-х рр. ХХ ст. спостерігається розгром Всеукраїнської академії наук та арешт більшої частини наукових співробітників Інституту ім. Т. Шевченка. Репресивні заходи застосовано до Й. Гермайзе, С. Єфремова, В. Міяковського, Б. Навроцького, М. Новицького, М. Плевака, П. Филиповича та багатьох інших видатних дослідників, що призвело до уповільненого розвитку шевченкознавчої науки, проте не позбавленої ідеологічної кон'юнктурності. Сучасна літературознавиця О. Меленчук зауважує: «Започатковане С. Єфремовим та його колегами ґрунтовне фахове коментування текстів класичної спадщини в наш час досі не дістало, на жаль,

гідного продовження (поодинокі винятки загальної ситуації не міняють)» [32, с. 72].

Отже, П. Филипович був одним із фундаторів всебічного коментування нехудожніх текстів, що їх окреслюють як «нон-фікшн». Скрупульозно пояснюючи персоналії в щоденникових записках та листуванні Т. Шевченка, він розглядає їх як частину його життєтворчості: намагається зрозуміти, як зазначені особи вплинули на поета, яким чином вони вплетені в наратив автобіографічних текстів. Застосування герменевтичного підходу до коментування дає можливість визначити особливості вираження авторської інтенції, здатності йти на діалог з читачем, спонукати до роздумів, вміння знаходити «золоту середину» в дискусійних питаннях.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи викладене в розділі «Шевченкіана Павла Филиповича» магістерського дослідження, можна зробити наступні висновки.

Істотний внесок у формування пореволюційного шевченкознавства та розвиток сучасної літературознавчої дискусії зробив П. Филипович. Його літературно-критична спадщина налічує численні наукові розвідки, статті, рецензії й примітки, частину з яких вміщено в шевченківських збірниках. Постать Т. Шевченка у дослідженнях вченого репрезентовано в притаманній їй багатоманітності: оригінальність поетики («Поет огненного слова»), соціальна проблематика («Шевченко і декабристи»), стан і перспективи дослідження творчого доробку («До студіювання Шевченка та його доби»), засвідчення популярності («Революційна легенда про Шевченка чи дійсність?»), український національний контекст («Шевченко і Гребінка», «Коцюбинський і Шевченко»), літературний європеїзм й байронічна традиція («Шевченко і романтизм», «Європейські письменники в Шевченковій лектурі»), міжкультурні взаємозв'язки («Шевченко і Плещеев», «Український елемент у творах М. Лєскова»).

Своєрідним ключем до розуміння мемуаристики та епістолярію Тараса Шевченка є коментарі, що складають другу частину виданих під керівництвом С. Єфремова академічних видань – «Щоденні записки (Журнал)» (т. IV, 1927) та «Листування» (т. III, 1929). Понад 60 коментарів належать літературознавцю П. Филиповичу, їх класифікуємо на біографічні та історико-літературні. Надаючи додаткову інформацію та експертні ремарки, П. Филипович стає посередником між текстом та читачем, сприяє входженню реципієнта в герменевтичне коло. У коментарях літературознавця простежуємо врахування основних принципів герменевтики: інтегрованості, інтерпретації прочитаного, евристичності, контекстуальності, когнітивності, цілісності. Наявність останнього проявляється через такі типові риси коментарів, як інформативність, достовірність, лаконічність, обґрунтованість та неупередженість. П. Филипович та його соратники, врахувавши досвід попередників (Б. Лепкого, І. Айзенштока та ін.), пропонують новий підхід до коментування щоденних записок та листування Т. Шевченка, забезпечуючи їх цілковите розуміння й відповідаючи на питання, які основний текст ставить перед читачем.

РОЗДІЛ 3

ТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА

3. 1. Проблемно-тематичний спектр літературно-критичних матеріалів вченого

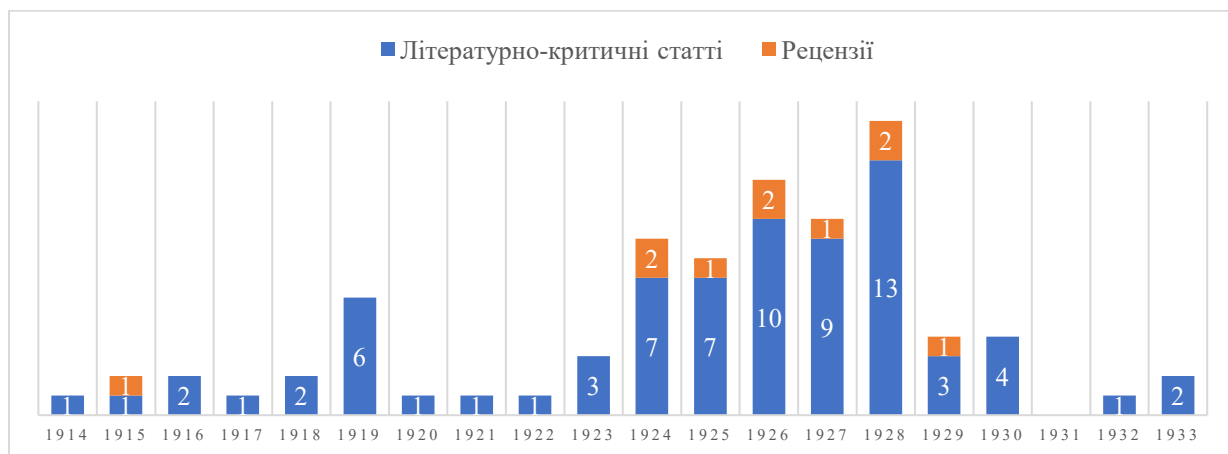
Тематично розмаїте зібрання наукових розвідок, статей та оглядів Павла Филиповича представлено в збірці «Література» (1971), що видана братом літератора – О. Филиповичем (під ред. Г. Костюка) за сприяння Української академії мистецтв і наук у США. Наукові дослідження П. Филиповича тут упорядковано за тематичними розділами «Шевченко та його доба» (I), «На межі двох сторіч» (II) та найкоротший «Огляди і замітки» (III). Особливу цінність видання складає бібліографічний апарат досліджень вченого в період 1914-1933 рр., а також систематизовані в хронологічному порядку згадки про його життєтворчість (потребують оновлення!). Принагідно слід зауважити, всі матеріали з бібліотеки П. Филиповича після його арешту було конфісковано, тож роботи, що увійшли в це видання, О. Филипович збирав фактично по крупинках. Незважаючи на те, що всі праці брату літературознавця розшукати не вдалося (наприклад, тут не знайдемо згадки про передмову до «Другого Кобзаря» – «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою»), упорядкована ним бібліографія є потужним інструментом для розуміння еволюції наукових студій П. Филиповича, зміни їх проблемно-тематичного спрямування тощо. Наочне відображення кількісного виміру досліджень вченого у табл. 3.1 демонструє: переломним періодом у його творчості став 1919 р., а найбільш плідними були 1923-1930 роки.

Перші наукові досліді П. Филиповича, що припадають на університетські роки, публікувалися російською мовою переважно в московських періодичних виданнях та київському «Университетские известия». Як семінарист В. Перетца, він вивчає творчість представників пушкінської плеяди, тоді ж зацікавився статтю Є. Баратинського: виявляє його невідомі вірші (1914), аналізує окремі

аспекти академічного видання творів російського поета (1915). Разом з тим пише об'ємну наукову роботу (відзначена золотою медаллю) на конкурсу тему історико-філологічного факультету про життєтворчість Є. Баратинського, що спочатку публікується окремими частинами, а в 1917 р., виходить монографією. З-поміж інших захоплень варто відзначити інтерес П. Филиповича до французької поезії XVIII-XIX ст., одна зі статей науковця присвячена розгляду поетичної творчості Гі де Мопассана (1918). Отже, ранішнє коло наукових інтересів літературознавця значною мірою сформувалося під впливом тих тем, що студіювалися в студентські роки при університеті, а його дослідження вже тоді мали виразно джерелознавчо-текстологічне спрямування. У цей час, наголошує В. Поліщук, сформувалися характерні риси Филиповича-науковця – «окрім виняткової працьовитості, ще – виняткова, енциклопедична ерудиція як наслідок дуже ґрунтовного і майже всеохопного опрацювання джерельної бази, архівних відомостей, періодики, рукописних варіантів; доказовість, наукова сумлінність, коректна полемичність тощо» [43, с. 44].

Таблиця 3.1

Кількісне відображення наукових праць П. Филиповича (без дублікатів)
на основі бібліографії зі збірки «Література», 1971 р.

Кардинальні мислетворчі зміни приніс 1919 рік, коли внаслідок революційних подій, 28-річний дослідник остаточно переходить на українську і пише про українське. Це рішення П. Филипович, очевидно, обдумував ще роком раніше, бо тоді датується перша україномовна замітка про Михайля Семенка.

Його збірку «П'єро задається» літературознавець вважає шкідливою, недбало написаною, що паплюжить рідну мову: взявши за зразки тексти російських футуристів В. Хлебнікова та В. Маяковського, водночас проігнорувавши українську поезію, автору бракує слів, тож він запозичує їх із російської, невдало видозмінюючи [71, с. 227]. Світлана Холодинська слушно зауважує: «П. Филипович не глузує з Семенка, не ображає його, як це робили інші критики, а намагається “підкріпити” власну позицію порівняльним аналізом як написаних віршів Северяніна та Семенка, так і техніки їх “віршобудування”», хоч і не погоджується з висновками літературознавця стосовно того, що поезія ця не має «власного обличчя» [81, с. 44]. Поза тим означеним критичним відгуком порушено проблему глобальнішу: чому українські письменники в пошуках нових форм і змістів звертаються до російського письменства, яке в свою чергу не є чимось унікальним, а завдячує літературі західноєвропейській? як це змінити? Пізніше Павло Филипович розглядатиме деякі твори І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської і навіть Т. Шевченка, як такі, що вдало дисимілювали від впливу культурного імперіалізму.

Залишаючи рецензії на інші поетичні збірки М. Семенка (1919), літератор поряд із негативними явищами простежує ознаки сучасності, його вабить тріада з іронії, ліризму та пафосу автора [71, с. 229]. Загалом роздуми стосовно творчості своїх сучасників висловлено в окремій розвідці «Молода українська поезія». Нову генерацію поетів, за П. Филиповичем, представляють Я. Савченко, М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко, Д. Загул, О. Слісаренко та інші. Їм вдалося покинути нещасну сентиментально-народницьку традицію [71, с. 234], що надовго закріпилася в українській поезії. Дослідник висміює зловживання словотвірними суфіксами із семантикою зменшено-пестливості й здрібнілості. Коментуючи поетичні рядки М. Вороного:

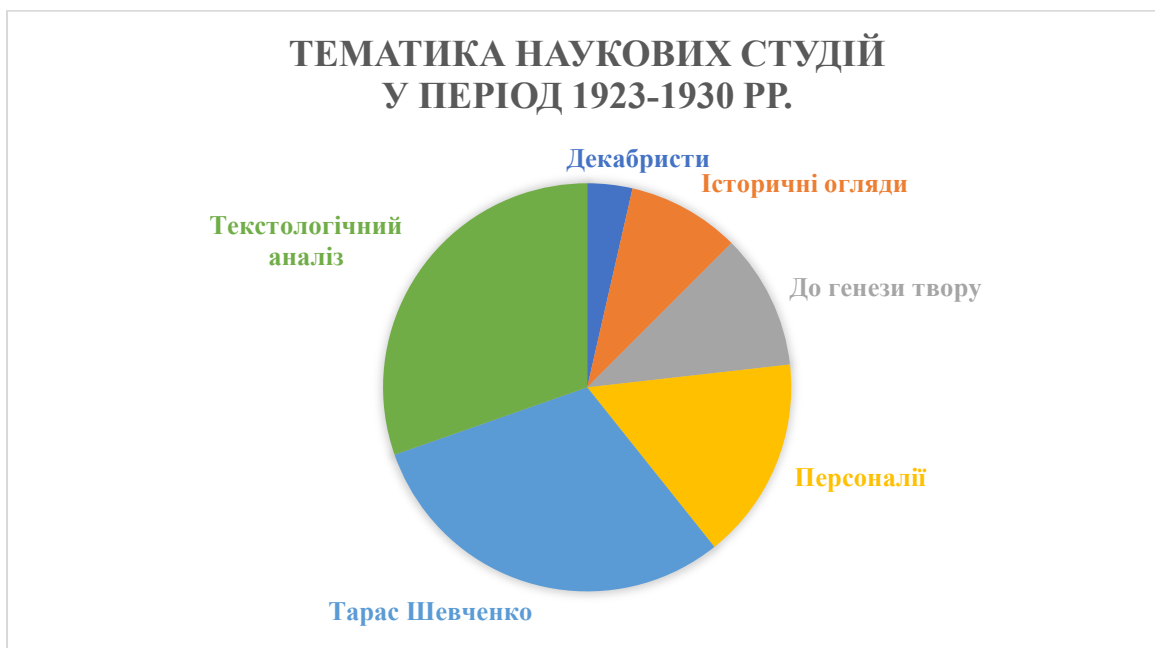
Зрада! Зрада! Воно,

Це *словечко* (виділення – П. Ф.) одно

В моє серце вп'ялося гачками, – він зазначає: «Безумовно, зрада – не словечко, а слово, та ще й тяжче та болюче...» [71, с. 234]. Недоречне

використання подібних лексем П. Филипович пояснював відсутністю «мужності, волі, сталості» [71, с. 233]. Означені риси з'явилися в українській поезії згодом, як наслідок кривавих подій Першої світової війни та національно-визвольної боротьби (від 1917 р.). Цей період у рідній літературі він назве «добом відродження» [71, с. 237], бо тон її змінюється на рішучий, сміливий та енергійний, без всякого сентименталізму, для висловлення ніжності поети вміло добирають інші потрібні слова [71, с. 235-236]. Сам П. Филипович у 1922 р. видає поетичну збірку «Земля і вітер», тому така пильна увага дослідника до художнього слова в сучасній літературі стає зрозумілою. Ця ж причина (захоплення віршотворенням) пояснює й те, чому в 1920-1922 рр. виходять лише поодинокі літературознавчі статті. Якщо в університетські роки (початковий період його творчості) формуються стильові риси наукових студій П. Филиповича, то в післяреволюційний період (можна визначити як наукове зростання) закладаються основи їх проблемно-тематичного забарвлення: молода українська поезія, такі визначні персоналії, як Т. Шевченко та Леся Українка (перші праці про них припадають також на цю пору) і надалі пробуджуватимуть його дослідницький інтерес.

Таблиця 3.2

За спостереженнями в табл. 3.1 найінтенсивніший період систематичної літературознавчої діяльності П. Филиповича припадає на 1923-1930 роки. На основі змістового компонента праць можна виділити кілька тематичних блоків (представлено в табл. 3.2). Виходячи з того, що в окремих розділах цього магістерського дослідження вже здійснено огляд праць П. Филиповича, присвячених вивченню життєтворчості Т. Шевченка, визначенню генези літературних творів, а також темі декабристів, свою увагу зосередимо навколо тих тематичних категорій, що залишаються недостатньо висвітленими.

У розвідці «Молода українська поезія» П. Филипович вказував на ті історичні події, що стали двигуном для пошуку нових літературних шляхів, оскільки до описаної літературознавцем доби належав він сам, то добре знався на тому історичному тлі, про яке писав. Натомість, досліджуючи нову українську літературу (кін. XVIII-XIX ст.), неминучим для нього є ретроспективний погляд, адже література завжди відображає дух і події свого часу. Тому при студіюванні ранньої поетичної спадщини Т. Шевченка літературознавець звертається до теми романтизму: в розвідці «Шевченко і романтизм» він виокремлює характерні романтичні риси в поетовій творчості, а питання щодо історії цього ідейно-художнього напрямку окреслює тільки схематично. Своєрідну «прелюдію» до діяльності автора «Кобзаря» [70, с. 100] розглянуто в статті «До історії раннього українського романтизму» (1924). Її основний меседж: котляревщина була «не єдиним» зразком в українській літературі при створенні романтичних творів. Працюючи з епістолярними матеріалами, П. Филипович натрапляє на роздуми П. Гулака-Артемівського про бажання спробувати висловити українською «почуття ніжні, благородні, піднесені», що суперечить меті «Енеїди» – викликати в читача сміх і глум [70, с. 100]. За інший приклад літературознавець бере постать Є. Гребінки, що в листі до свого вчителя хвалив Левка Боровиковського, якому вдалося «облагородити» українську мову в баладі «Козак», відійти від «трактирно-бурлацьких» форм І. Котляревського [70, с. 102]. Фактично обидва письменники висловлювали свій протест проти «травестійної манери» зачинателя нової української літератури, що спиралась на

народних гумористичних оповіданнях, казках, прислів'ях тощо, прагнули висвітлити іншу сторону рідної мови на основі народнопоетичного матеріалу (ліричного, історичного) «з певним ухилом в бік літературних традицій інших народів» [70, с. 106].

У пізнішому історичному огляді «Українське літературознавство за 10 років революції» (1928) П. Филипович повертається до трактування подій сучасності. Найперше автор перераховує ті науково-дослідні установи й літературні товариства, що займалися розробкою і видавництвом історико-літературної продукції (ВУАН, Шевченківський інститут, відповідні кафедри при університетах тощо). З огляду на поставлену мету «накреслити загальну картину досягнень українського літературознавства за добу революції» [71, с. 241] та її реалізацію, цю працю можна визначити як історико-бібліографічний нарис. П. Филипович передусім зауважує, що змінюється фокус уваги зі старого письменства (у той час вже більш-менш розробленого) на студіювання нової української літератури, не новітньої (мається на увазі післяреволюційної), бо літературу своєї доби завжди важче аналізувати через брак відповідних матеріалів, відсутність цілісного уявлення про неї як явище завершене. Дореволюційний період (початок ХХ ст.) він зараховує радше до нової літератури, зазначаючи, що доба ця «така далека від нас психологічно й багата на меморіальний матеріал, почасти уже приступний для дослідника в різних музеях та архівах», тож органічно входить в поле історично-літературних студій [71, с. 243]. Літературознавчі дослідження П. Филипович розглядає, виходячи з їх іманентних ознак, що уможливорює подальшу класифікацію: 1) перевидання пам'яток українського письменства ХІХ – поч. ХХ віку; 2) виявлення матеріалу, що характеризує життєтворчість письменників (листування, архівні дані, недруковані рукописи і чернетки, спогади тощо); 3) укладання бібліографічних покажчиків; 4) історико-літературні дослідження; 5) синтетичний огляд нової та новітньої літератури. Літератор констатує, що найбільше історико-літературних праць присвячено Шевченкові, а його студіювання відбувається тепер уважно і всебічно на тлі його доби: пояснюється класова психологія, вплив на поета

тогочасних і ранішніх суспільних рухів, поетика творів і літературні впливи, а його біографія поступово «звільняється від легенди та ікононістої ідеалізації і стає суворо фактичною» [71, с. 248]; до уваги при цьому береться не лише Шевченків «Кобзар», а й мемуаристика, епістолярій, його російські твори. Павло Филипович систематизував праці про Ю. Федьковича, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського та ін., водночас резюмуючи малодослідженість української драматургії, історії літературної критики, життєтворчості представників «харківської школи». Дослідник також відчував гостру потребу у виданні посутньої оглядової праці з історії українського письменства, разом з тим указав на вже наявні розробки С. Єфремова, О. Дорошкевича (найкраще інтерпретовано прозу), М. Зерова та В. Коряка (розроблено періодизацію), викликані «потребами школи, самоосвіти та українізації» [71, с. 255]. Поряд з переважанням історико-літературного підходу, відчувається зростання уваги до соціологічного аналізу, теоретичних проблем в царині поетики, а вивчення світової літератури веде до «популяризації порівняльного методу, що до того ж виводить наше письменство з вузьких національних меж» [71, с. 255]. Загалом ця праця є своєрідною енциклопедією, що допомагає зрозуміти стан розвитку літературознавчої науки в 20-30-х рр. ХХ сторіччя.

Окрім проблеми «що-читання» П. Филипович аналізує «соціальне обличчя українського читача в 30-40-і рр. ХІХ ст.» на основі конкретних історичних документів цього періоду. У літературознавстві тоді вже було кілька ґрунтовних праць соціологічного змісту О. Білецького, К. Довганя та ін., де вивчення читача розглядається як актуальна проблема, а для її подальшого вирішення дослідниками подано теоретичний матеріал, розроблено відповідні класифікації («типи читачів за їх ставленням до твору» використовуватиме й П. Филипович [71, с. 17]), а також методичний апарат здійснення досліджень. При огляді соціології читача І. Котляревського літературознавець загалом згоджується з висновками І. Айзенштока, доповнюючи власними спостереженнями з мемуаристики: «Енеїду» читало не лише провінціальне панство [71, с. 20]. Ще

одним важливим джерелом для низки старовинних видань, на думку П. Филиповича, є вміщені наприкінці книжки реєстри передплатників: поруч із прізвищем передплатника були відомості про його службовий або соціальний стан, що дає чимало матеріалу для встановлення контингенту читачів [71, с. 21]. Охочих стати передплатником творів українських авторів було насправді небагато, тому таких реєстрів не знайдемо ні до «Енеїди», ні до творів Т. Шевченка. Заможні не хотіли, щоб їх прізвище фігурувало в книжці, написаній «малоросійською» мовою простолюду, інші з недовірою ставилися до попередньої передплати через зростання кількості спекуляцій навколо книговидавництва. Отже, «в розповсюдженні тогочасної української книжки, яку здебільшого видавав сам автор, головну роль мала ініціатива автора-видавця та його друзів і знайомих – з їхнього кола вербувалися основні читачі-передплатники» [71, с. 23]. Для ілюстрування такої практики П. Филипович залучає мемуари, листи та щоденники, щоб простежити, як В. Рєпніна поширювала російську поему «Тризна» й художнє видання «Живописна Україна» Т. Шевченка. Звичайно, не йшлося про великі тиражі, дівчині вдалося розповсюдити близько 50 примірників поеми, а сам Шевченко «мусив використовувати різних своїх знайомих з людей заможних та впливових, переважно з поміщиків та значних урядовців» [71, с. 26]. За інший приклад літературознавець бере харківські видання «Український альманах» та «Запорізька старина», які також мали незначну кількість споживачів в основному з людей, що захоплювалися історичним минулим України (науково-літературна спільнота, провінціальне панство), натомість засновники цих видань були людьми честолюбними, не відрізнялися сильною любов'ю до України. Узагальнюючи, змалювання П. Филиповичем українського читача в чітко визначених історичних рамках (30-40 рр. XIX ст.) дає можливість зробити наступні висновки: 1) малодоступність української літератури для широкого загалу; 2) автори-видавці та коло їхніх знайомих відігравали ключову роль у поширенні книг = популяризації української мови та культури; 3) низький попит на українські видання.

Деякі зауваження стосовно вподобань українських читачів знаходимо в іншому тематичному блоці – статтях, що присвячені окремим особам. До їх написання літературознавець найчастіше вдавався у вступних матеріалах при виданні творів того чи того письменника або для вшанування пам'яті про своїх знайомих у вигляді некрологів. Аналізуючи життєтворчість Олександра Олеся, П. Филипович вказує, що і літературні критики (за винятком І. Франка), і старше покоління, і молодь позитивно сприйняли першу книгу поета. Врахувавши цей аспект, а також попередньо здійснивши текстологічний аналіз його творів, дослідник вказує на причину такого явища: «[...] Олесь прийшов з мотивами й формами, доступними для пересічного читача з інтелігенції», про виняткове новаторство поета говорити не доводиться, почасти тому, що «нові літературні напрямки раз у раз натрапляли й натрапляють на великий опір з боку критики й читачів», а найчастіше успіх мають «ті письменники, що не пориваючи круто з традицією, все ж змінюють її, вносять щось своє й сучасне» [71, с. 214]. Його «поезію настроїв» (бо відбивала особистісні почуття та емоційні реакції [71, с. 210]) П. Филипович ставить щаблем вище від творів таких літературних однолітків, як Б. Грінченка, М. Вороного, Г. Чупринки зазначаючи: «він лірик-“співець”, а не “майстер”-“ювелір”» [71, с. 215]. Крім того, вчений порушує питання поетики, взаємовпливів з метою з'ясування літературного оточення, а також подає цікаву деталь про формування світогляду О. Кандиби. 30 серпня 1903 року в Полтаві відбулося відкриття пам'ятника І. Котляревському, після якого Олександр Олесь остаточно ідентифікував себе українським письменником. Мемуари С. Єфремова та Д. Дорошенка свідчать про те, що свято це справило на всіх учасників неймовірне враження, попри заборону, промови виголошувалися українською, на спроби поліції зупинити демонстрацію люди відповіли протестом, а коли таки розійшлися «діло було зроблено, телеграф по усядах розносив вістку про перший український прилюдний виступ *громадою* (підкреслення – С. Є.)» [71, с. 198]. Ця подія, а за нею й революція 1905 р. виявили бажання Олександра Олеся стати громадським поводитирем, виразником

суспільних настроїв, та через обмеженість світогляду й брак досвіду, на думку П. Филиповича, поетом такого значення він не став [71, с. 216].

Значно меншою за обсягом є вступна стаття до видання поем Лесі Українки (1920). Подекуди вона нагадує компліментарну рецензію на її життєтворчість, заклик до (пере)прочитання доробку, адже зазначено: коли з революцією 1917 р. українське життя прокинулося з нечуваною силою, творів цієї поетеси потенційний читач практично не може дістати [71, с. 105]. Симпатизуючи письменниці, головною її заслугою П. Филипович вважає те, як «вона перейнялась самим духом нової західноєвропейської літератури, тим індивідуалізмом, який од Байрона до Ібсена розвивався неупинно і блискуче» [71, с. 107], завдяки чому зуміла «розвинути вузькі межі українського тогочасного письменства, яке лише починало відходити од етнографізму, переспівування Шевченка та російських громадянських співців 80-х років» [71, с. 106]. Наприкінці цієї невеликої статті автор подає характеристичні «родзинки» деяких поем Лесі Українки. В інших подібних дослідженнях Павло Филипович розглядає постать В. Отроковського, М. Салтикова, І. Франка, О. Кобилянської.

Деякі розвідки цього вченого можна розглядати як повноцінне текстологічне дослідження літературних творів, інші – увібрали лише елементи такого аналізу. Розгляд питань текстології у наукових студіях П. Филиповича завжди присутній, оскільки допомагає літературознавцю розкрити сутність та структуру тексту, його мовно-стилістичну специфіку, виявити авторські наміри та тематичні лінії, ідентифікувати символічні образи, а також визначити літературні впливи, оригінальність та місце твору в художньо-критичному дискурсі. Окремі праці стосуються текстологічного розгляду творів Лесі Українки («Русалка», «Місячна легенда», «Одно слово»), водночас пройняті тематично спорідненою темою – виявленням їх генези. У своєму аналізі ранньої поеми «Місячна легенда» дослідник не такий критичний, як І. Франко, що означив цей твір «найдовшим і найслабшим» зі збірки «На крилах пісень». Однак його думку про те, що присвята мамі може знехотя натякати «під чийм впливом повстала ця поема», вчений поділяє [72, с. 61]. При зіставленні творів Олени

Пчілки й Лесі Українки він вказує на споріднений образ пророка – поета громадського значення, що є голосом народу, каталізатором суспільних змін; цей біблійний мотив митці використовували й раніше, проте з меншим акцентом на розвиток дії. Не згоджується П. Филипович із думкою М. Драй-Хмари, що авторці властиве романтичне змалювання подій, пояснюючи: «Не романтичного самотника-містика її пантеїста, або погордливого байроніста, що міг стати навіть богоборцем і революціонером, залишаючись індивідуалістом, малює Леся Українка в своїй поемі. Їх герой – типовий представник доби народництва і реалізму, суспільник і гуманіст; слугування убогому людові – заповіт» [72, с. 65]. Такий текстоцентричний підхід дає можливість виокремити літературознавцю деякі тематично-композиційні аспекти поеми «Місячна легенда». Окремі текстологічні зауваги зроблені ним щодо творів інших авторів, як українських – І. Гоголя, О. Кобилянської, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Я. Щоголева, так і зарубіжних – Беранже, Лєскова, Пушкіна.

Отже, в літературознавчому доробку Павла Филиповича переважають дослідження, присвячені вивченню літературної спадщини конкретних авторів, їх твори він завжди розглядав крізь призму історичного, соціокультурного контексту, літературних запозичень, визначав прикметні риси того чи того письменника. Аналізуючи текст, звертав увагу на структурно-жанрові особливості твору, мотивний комплекс, образну систему, меншою мірою враховував його персоносферу (за винятком ключових діячів), засоби художньої виразності.

3. 2. Компаративні стратегії Павла Филиповича при розкритті генезису літературних текстів

До порівняльно-історичної школи українського літературознавства П. Филиповича зараховували Г. Александрова, Л. Білецький, К. Копержинський, Г. Костюк, М. Могилянський, В. Поліщук, Б. Якубський, частково погоджувалися з ними Н. Костенко та М. Наєнко. Компаративні стратегії науковця найкраще себе виявили при дослідженні генезису літературних текстів, оскільки уможливили: 1) спостереження за еволюцією

літературної традиції в широкому історичному діапазоні; 2) ідентифікацію впливів різних (фольклорних, літературних, соціокультурних) елементів на формування новотвору; 3) аналіз динаміки його становлення та визначення місця в (інтер)національному дискурсі. Актуальність означеної теми для П. Филиповича засвідчують численні розвідки відповідного змісту: «Гене́за Франкової легенди “Смерть Каїна”», «Рання поема Лесі Українки», «“Одно слово” Лесі Українки», «Гене́за драматичної поеми Лесі Українки “У пущі”», «Історія одного сюжету “У неділю рано зілля копала” О. Кобилянської», «“Цвіт яблуні” М. Коцюбинського» та ін.

Компаративістичні студії вченого є об'єктом літературознавчих досліджень Галини Александрової. Розглядаючи наукову діяльність П. Филиповича в контексті теоретико-методологічних проблем порівняльного літературознавства першої третини ХХ ст., дослідниця визначила, що порівняльний метод для нього – «цілеспрямована стратегія, яка поширюється на всі види літературних зв'язків, демонструючи спадкоємність і неперервність традицій в українському порівняльному літературознавстві» [1, с. 23], що допомогла «по-новому розкрити національні надбання, позбутися провінційності, долучитися до загальнолюдського мистецького контексту» [1, с. 34]. Проте деякі методичні прийоми, особливості наукового підходу вченого досі залишаються поза увагою, що зумовлює потребу їх докладного висвітлення.

Розглядаючи різноманітні взаємодії в міжлітературному часопросторі в контексті їх конвергенції (збіжностей) та дивергенції (розходженнях, диференціаціях), головним завданням П. Филиповича було утвердження – на тлі виявленого спільного і відмінного – синтетичного образу авторського стилю, його своєрідності. Методологічний апарат компаративних студій П. Филиповича складають генетичний (генеалогічний), контактний та інші методи дослідження [28, с. 16]. Німецький вчений У. Вайсштайн ключовим поняттям будь-якого компаративного пошуку називає *вплив* (курсив наш. – М. С.), «оскільки він, за своєю природою, поєднує обидва об'єкти дослідження: твори, із яких він виникає, і дію, що між ними розгортається» [37, с. 13-14]. Крім того,

порівняльно-історичний підхід оперує такими поняттями, як традиція, еволюція, міграція, запозичення, рецепція, джерело.

Генетично-контактний метод П. Филиповича передбачає послідовне (а не паралельне) аргументування спільних та розбіжних ознак в історичному розрізі. Так, досліджуючи генезу Франкової поеми «Смерть Каїна» (1924), він негайно вказує на зв'язок Байронової містерії з твором І. Франка. Цікаво, що початково вбивство Авеля Каїном – сюжет біблійний, але для П. Филиповича це лише «примітивна канва» [71, с. 252], що викликала у Байрона потік філософічних думок стосовно «вічних питань». Його поезіям І. Франко надавав громадсько-революційного значення, на це вказують зафіксовані Филиповичем події: 1) опитував М. Черемшину про Шекспіра та Байрона, зауважуючи, що з цих двох велетнів бере відлік література (зі спогадів); 2) у передмові до перекладу «Чайльд-Гарольдової мандрівки» називав англійського поета речником свободи, бунтарем, що руйнує шаблони; 3) згадував «байронізм» в незакінченій poemі «Нове життя»; 4) переклав п'єсу «Каїн» і уривок з роману «Дон Жуан»; 5) аналізував окремі аспекти драматургії Байрона в історичному та психологічному контекстах.

Зазначимо, що в літературних творах, побудованих на релігійній історії про перших народжених від Адама і Єви людей, образ Каїна особливо розмаїто проінтерпретований. Причому, його еволюція являє собою комплексне явище. Утім, це не дає підстави визначати його як «універсальний» або «вічний» образ. У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» знаходимо слушне зауваження: «насправді немає... образів, які функціонують вічно. Всі вони виникали на певному історичному етапі, митці звертались до них лише за певних історичних обставин, залежно від конкретних соціальних причин» [30, с. 107]. Мотивація появи постаті Каїна в поезії українського та англійського авторів різниться. Це добре усвідомлював П. Филипович, коли окреслював, породжену соціальними та національними конфліктами, байронівську «світову тугу» в poemі й дихотомію циклу «знання і чуття», на якій перекладач – І. Франко – у своєму коментарі не вважав за потрібне спинятися. «В цей час, в добу

“Каменярів” і “Вічного революціонера”, в період бадьорих сподіванок і науково-освітнього завзяття, така антитеза для Франка не існувала. Промине десять років борні, важких ударів життя й гірких розчарувань, і вона впливе в Франковій уяві і він напише “Смерть Каїна”», – пояснює П. Филипович, вказуючи на «історичні обставини», що спонукали його до інтерпретації цього образу. Отже, натхненний містерією, а не релігійною оповіддю, І. Франко здійснює «самостійне трактування мотиву» [71, с. 252] в поемі «Смерть Каїна», що є своєрідним продовженням і водночас завершенням історії Байронового героя:

Убивши брата, Каїн много літ

Блукав по світі... [80].

П. Филипович звертає увагу на перенесення українським поетом персонажів та наділенні їх рисами, подібними до Байронових (Каїн – вбивця, якого мучать докори сумління, ненавидить рай, відчуває себе нікчемним; Ада – втілення любові), а також на збіг антитези (входить до категорії інтертекстуальності) щодо зірваних із дерев плодів – «трагічне роздвоєння пізнання й любові» [71, с. 258]. Однак суттєвішою є помічена літературознавцем розбіжність: морально-етична проблематика змінюється соціально-психологічною, пріоритет вселюдських цінностей підноситься над індивідуалізмом. Генетично-контактний підхід вивчення міждіалітературних зв'язків найчастіше характеризують як суто каузальний: схожість явищ пояснюється впливом одного явища на інше / інші, причому раніші за часом появи феномену Байрона розглядаються як причини, а пізніші Франка – як наслідки [37, с. 14]. Натомість стратегію П. Филиповича (саме в цьому випадку) характеризувати як випадкову некоректно, адже автор наводить реальні приклади взаємодії в історично визначених рамках.

Володимир Поліщук наголошував, що «одна з незаперечних, а часто й відкривчих цінностей літературознавчої спадщини Павла Филиповича лежить у площині порівняльності, в застосуванні “теорії запозичень” до явищ українського й зарубіжного письменства» [49, с. 62]. Не обмежуючись зв'язком із Байроновим твором, П. Филипович вказує й на інші претексти, що

зумовлюють (а не породжують!) Франковий. Дізнаємося, що сюжетна схема походить від апокрифічного мотиву про Лемеха: в ньому так само йдеться про заляття семиразової і семидесятиразової помсти. Літературознавець називає і джерело «знайомства» з апокрифом – найімовірніше це були праці Порфір'єва або Тихонравова [71, с. 259]. Деякі елементи образної системи, на думку П. Филиповича, сформувалася під впливом твору Г. Флобера «Спокуса св. Антонія», де Сфінкс і Химера уособлюють протиставлення двох основних нахилів людини, а проблемно-мотивний ландшафт поеми – відсвіт Гетевого «Фауста». Щоразу він називає моменти зіткнення, перетини, можливі контакти І. Франка з творчістю кожного письменника. Їхні тексти – різnorідні на перший погляд – легко з'єднати, формують своєрідний «комплекс», що «увійшов у надбання Франкове, як органічний і суцільний» [71, с. 268].

З методологічного погляду П. Филипович певною мірою випереджав час: для повноцінного трактування Франкової легенди вчений розгортає широке інтертекстуальне тло. Саме поняття інтертекстуальності, вдало сформульоване Р. Бартом роками пізніше, можна узагальнено відобразити так: кожен текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш або менш знайомих формах: тексти попередньої культури і культури оточуючої; кожен текст є новою тканиною, зітканою зі старих цитат; інтертекстуальність не може зводитися до проблем джерел і впливів; вона – загальне поле анонімних формул, підсвідомих чи автоматичних цитацій, що подаються без лапок [58, с. 103]. Аналізуючи проблематику «Знання – користь чи шкода?» в Франковій поемі, П. Филипович висловлює припущення, що «закликаючи людей не питати поради в алегоричного звіра (Сфінкса) під деревом знання [...] перефразував – свідомо чи несвідомо – славнозвісне місце з Міцкевичевої балади “*Romantycznosc*”, в якому польський поет сперечається з “мудраком в окулярах”» [71, с. 264] й одразу подає згадані уривки творів І. Франка та А. Міцкевича. Одночасно літературознавець підкреслює, що український мислитель не нівелює цінність знань, як це робили романтики, а лише на гуманістичних позиціях виступає

проти їх неправомірного використання, що веде до руйнації як окремої людини, так і світу загалом:

[...] Так значить – знання
 Не винно тут! Воно ні зле, ні добре.
 Воно стається добрим або злим
 Тоді, коли на зле чи добре вжите.
 А хто ж його вживає? Хто його
 В руці держить, як той стрілець стрілу?
 Хто той стрілець? [80].

І хоча відповіді на це питання в легенді немає, П. Филипович знаходить її в наступних поетичних творах митця (зокрема в «Бориславських оповіданнях»), спостерігаючи як зазначений мотив розвивається. Такий двосторонній підхід до теми, зумовлений бажанням вченого висвітлити її (як і інші) якомога вичерпно, під різними кутами, а не прагненням «виправдати» І. Франка.

М. Ільницький, професор кафедри порівняльного літературознавства Львівського університету, визначає статтю «Гене́за Франкової легенди “Смерть Каїна”» найглибшою з-поміж попередніх, що належать С. Єфремову, А. Музичці, С. Смаль-Стоцькому – короткий огляд їх праць сам П. Филипович подав у розвідці – й пізніших досліджень цього філософського твору, що здійснили такі визначні франкознавці, як Андрій Скоць, Арсен Каспрук і навіть Олександр Білецький. «Справа в тому, що радянські вчені основний конфлікт [...] зводили до переродження Каїна з бунтаря в колективіста й гуманіста, тимчасом як Филипович, подавши інтертекстуальний зріз сюжету (Біблія, «Каїн» Байрона, «Фауст» Гете) основу конфлікту вбачав в одвічному протистоянні добра і зла як знання і моралі, який ніколи не може бути вирішеним остаточно і тому у Франка теж залишений відкритим», – зазначає дослідник [18, с. 27]. Цікаво, що підтвердження здогадів П. Филиповича висловлено самим І. Франком у листі до Драгоманова від 20 березня 1889 року, який опублікований безпосередньо під час друку видання зі статтею літературознавця. Однак, вартісність його розвідки від цього не применшується, навпаки – підсилюється,

засвідчуючи наукову точність П. Филиповича, його вільне орієнтування в західноєвропейській літературі та бездоганно розвинені аналітичні здібності.

Типологічні паралелі дослідник проводить, аналізуючи ранню поезію Лесі Українки. Свою поему «Русалка» поетеса характеризувала, як фольклорну обробку, а критики суголосно вказували на деякі запозичення з Шевченкових балад (І. Франко, М. Зеров, М. Драй-Хмара). Натомість П. Филипович бачить не так відгомін народнопоетичних сюжетів із Шевченкової традиції (хоч їх не заперечує), як цілу низку суто літературних впливів, наводячи приклади уривків із творів Міцкевича, Гулака-Артемовського (на основі Гете), Гейне, Федьковича, Франка, Пушкіна, Гребінки, Лермонтова, Щоголева. Цей перелік можна було б продовжувати й далі та немає потреби, своєї мети літературознавець досягнув: багата романтична спадщина приваблювала увагу молодих поетів та поеток до цієї теми, адже матеріал легко комбінувався [71, с. 274]. П. Филипович простежує два абсолютно різні шляхи, якими пішли Т. Шевченко та Леся Українка після своїх ранніх поетичних спроб. На відміну від Шевченка, який практично відразу «злився з народною поезією» (за винятком «Причинни»), у Лесиній обробці русалки елемент літературний «сильніший і визначить її дальший шлях» [71, с. 275].

Інакший тип аналізу вчений застосовує при студіюванні поеми «Одно слово» Лесі Українки. Уникаючи проведення численних тематичних аналогій, дослідник концентрується навколо двох основних версій, життєвої та літературної щодо генези твору. Варто зауважити, що А. Кримський раніше помітив певну фактичну похибку поетеси: коли чужинець (політичний засланець) намагався пояснити темним якутам причину своєї журби, то не знайшов у їхній мові слова, яке могло б врятувати його (мова йде про слово «воля»), насправді ж, по-якутськи – це «боско» [71, с. 277]. П. Филипович погоджуючись з А. Ніковським, вважає, що такий «філологічний огріх» не применшує значення твору, не перекреслює ідею волі, втілену в «широкий, узагальнений образ – в те саме «одно слово», позбавившись якого людина гине» [71, с. 278]. Таке зауваження нам дещо говорить про самого літературознавця,

якому неодноразово дорікали в «сухості» й педантичності через надмірну увагу до фактів. Для П. Филиповича, вихованця філологічної школи, любити слово означало передусім пройматися його внутрішнім вогнем, змістом, символізмом, замість вдоволення номінативною функцією, вираженою в певній формі.

Зупиняючись на життєвому походженні образу «чужинця», П. Филипович висунув теорію можливого синтезу вражень від українського поета Павла Грабовського, засланого до Сибіру. Друковані в галицьких журналах вірші, листування з Оленою Пчілкою, замітки в актуальних періодичних виданнях й автобіографія, що вийшли по смерті поета й до виходу поеми «Одно слово» – це той простір, де поетка могла довідатися про Грабовського. Цікавий літературний прийом у розвідці дослідник використовує, об'єднуючи текстологічний та порівняльний аналізи, при спробі *зіставити* (підкреслення моє. – М. С.) реальні біографічні факти з поемою Лесі Українки. Проводячи експертизу, він установлює такі подібності: молодий і бородатий, родом із півдня, самотній, худий і фізично слабкий, освічений, цікавився етнографією, «м'якої, жіночої натури», зрештою, вмирає від неволі. Роблячи ці зіставлення, літератор не намагався запевнити читача в змалюванні портрета саме П. Грабовського, а лише не відкидав імовірності того, що персонаж Лесі Українки віддзеркалює особу засланого до Сибіру українського письменника (будь-якого іншого), чия смерть могла стимулювати до написання твору [71, с. 282].

Зіставляючи компарандум (твір «Одно слово») з іншими літературними текстами, П. Филиповичу «кидається у вічі схожість оформлення сюжету зі вставним оповіданням про засланого Овідія в поемі Пушкіна “Цигани”» [71, с. 282]. За спільну основу – терціум компараціоніс – дослідник взяв поетичну структуру обох творів, докладно проаналізував їх композицію. Комбінуючи обидві теорії, припускає, що «смерть Грабовського і взагалі його постать викликали задум Лесиної поеми, а оформлення знайдене було в оповіданні пушкінського старого цигана» [71, с. 284]. Від цього поезія Лесі України не втрачає своєї органічності та своєрідності, бо на основі світових сюжетів поетка генерувала унікальні літературні інтерпретації.

Однією з причин, чому вчений приділяє стільки уваги дослідженню поетичної творчості Лесі Українки, були опубліковані матеріали, не враховані його попередниками (М. Драй-Хмара, М. Зеров). З'ясування П. Филиповичем генезису поеми «У пущі», літературознавиця С. Кочерга назвала однією з перших спроб належної оцінки глибинних сенсів драми (до того твір аналізували С. Черкасенко, А. Музичка й інші дослідники) [27, с. 90]. Компаративний аналіз П. Филиповича здійснюється на основі рукописної спадщини поетеси – чернеток й підготовчих матеріалів. Ці «матеріальні сліди індивідуальної творчості» дають можливість досліднику розкрити творчу лабораторію мисткині, той неповторний спосіб, у який вона фіксувала на папері генезу тексту [31, с. 101]: етапи розробки, редагування, інші текстуальні варіації, коментарі й примітки. З першої частини наукової розвідки видно, що матеріал для драми Леся Українка збирала під час захоплення історією пуританського руху ще за життя (і під впливом) М. Драгоманова, її дядька. Т. Вірченко в монографії «Морально-етичні основи характеротворення у драматургії Лесі Українки» зауважила: «П. Филипович першим звернув увагу на спорідненість поезії Лесі Українки “To be or not to be?” з драматичною поемою “У пущі”, але, на жаль, цю думку не обґрунтував» [8, с. 90]. У згаданій поезії Л. Косач змальовує образ пущі й за допомогою питання порушує проблему екзистенційної кризи:

Скажи мені порадице надземна,

Куди мені податись у просторі? – далі окреслює можливі варіанти [65].

«З цих трьох шляхів (буденної культурної роботи, революційної політичної боротьби і високої мистецької творчості) Річард обрав третій і в нього “не стало сили”. Чому?» [71, с. 293], – відповідь на це питання П. Филипович знаходить у драматичній поемі «У пущі». Тож про «необґрунтованість» вченого говорити не доводиться.

За мінімальними підрахунками, на основі висновків П. Филиповича, від формування матеріальної бази до остаточної обробки поеми пройшло 14 років. Літературний портрет Роджера Вільямса (з брошури М. Драгоманова), незакінчена біографія Дж. Мільтона, а також біблійні й євангельські виписки

Лесі Українки – той підготовчий матеріал, що використовував науковець у своєму дослідженні. «До окремих виписок часто знаходимо збоку нотатки – «Г». «Р». «Дж». та ін., – помічає П. Филипович, – тобто дана цитата має характеризувати або її вживатиме позначений літерою персонаж п'єси Годвінсон, – Річард, Джонатан та ін.» [71, с. 294]. Таку масштабну підготовчу роботу поетеса здійснювала задля характеристики персонажів, мотивації їх вчинків на ґрунті утверджених морально-етичних принципів. Наприклад, слова з виписки «Иже есть без греха в вас, прежде верзи камень в ню» стануть аргументацією для Джонатана – людини компромісу – в нерішучих спробах оборонити на суді Річарда [71, с. 296]. Проте найбільше цитат, за спостереженнями дослідника, описують нетерпимість і фанатизм Годвінсона.

Основний мотив поеми «У пущі» літературознавці трактували по-різному: С. Черкасенко (1913) вбачав його в «самотності на верховинах життя», А. Музичка – в нездійсненності мрій, натомість П. Филипович простежує трагедію митця, коли зникає певна безпосередність і невимушеність, а замість цього з'являються надуманість і розумове напруження [71, с. 298]. У своєму пообразному порівняльному аналізі він зіставляє чернетки Лесі Українки з фрагментами кінцевого видання поеми, пояснює їх. Об'єктом дослідження стає Річард – людина громадської вдачі, що потребує соціального схвалення і не знаходить його, потребує бодай справжньої критики, але позбавлений і тої. Не було відповідного оточення, яке б підтримувало таланти скульптора, надихало його, це неминуче призводить до того, що митець втрачає живі джерела творчості, згасає його творчий потенціал. Не погоджується вчений зі своїми попередниками в тому, що Річард – прототип Стокмана з п'єси «Ворог народу» Г. Ібсена, наголошуючи: «Своєрідність цієї драми в тому, що в ній немає підкресленої програмовості, ідейного схематизму Ібсенових драм. Вона не робить з центрального героя послідовного і суворого провідника своєї віри. [...] Річард більше скидається на живу постать. Ми бачимо, як зникають в нього всі ілюзії, всяка віра в можливість знайти десь підпору для своїх змагань, а саме – розуміння його творчості і визнання її за потрібну для життя» [71, с. 301].

П. Филипович уважно й глибоко висвітлює психологічний портрет героя, його творчі пошуки й трагічну долю, спричинену нерозумінням пуритан, їх байдужістю до прекрасного.

У дослідженні генези драматичної поеми «У пущі» порівняльна методика П. Филиповича заграла новими барвами, доповнившись психологізмом зображення літературного героя; із зовнішнього (подієвого) сюжету акцент переноситься на внутрішній (психологічний). Побіжно увагу автора чіпляє й психологія поетеси, що передала в творі «свої погляди на зв'язок мистецтва з життям і свої власні почуття самотності, тяжку роздуму і гіркі вагання» [71, с. 308]. Ці спостереження небезпідставні, бо ґрунтувалися на роздумах Лесі Українки, висловлених в листі до мами (1904): «Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема одзивів. [...] Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу». [...] Але будь тепер справедлива до галичан – вони не мовчали ні на одно моє видання» [64]. Такий суб'єктно-об'єктний підхід допоміг П. Филиповичу розглянути літературний твір як взаємодію між авторкою (суб'єктом) і героями (об'єктами), враховуючи внутрішній діалог Лесі Українки на основі її приватних виписок і чернеток.

Інакшої будови розвідка «Історія одного сюжету». Методологічно її можна поділити на дві частини, де перша – порівняльно-історична (позначена маркером інтермедіальності), а друга представляє собою синергію попереднього методу з інтенсивним психологічним аналізом. Назва повісті О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...» та епіграф до неї – романтична пісня-балада «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» – фольклорно-поетичні, цей мотив не був чимось новим в літературі, тож складає основу сюжету для багатьох народно-поетичних, літературних, драматичних творів. Розуміючи, що «на тлі попередніх обробок пісенного сюжету краще зрозуміти можна своєрідні властивості оповідання буковинської письменниці, що гармонують і з іншими її творами, та відбивають в цілому певну літературну школу, певне суспільне оточення» [71, с. 345], П. Филипович простежує традицію й характерні риси популярного сюжету.

У подробиці походження самої пісні дослідник не вдається, адже використана поетесою історія, де молода дівчина отруєє свого коханого через ревності до іншої, є однією з інтерпретацій давнього та широко відомого сюжету (подібний зустрічаємо в середньовічному романі про Трістана та Ізольду). Тому наводити всі існуючі варіації подібного сюжету – марна справа, їх не полічити й не виявити цілком. Літературознавець спрямовує свою увагу виключно на ті авторські твори, що стали частиною української літературної спадщини. Знайшовши першу літературну обробку народної пісні про Гриця, що належить польському поету «української школи» Богдану Залеському, він побіжно розглядає інші поетичні згадки. Докладно в еволюційному розрізі аналізує ті драматичні обробки, що «виходять за межі простого переспіву». Хронологічно їх можна відобразити так:

1. «Чари» (1837 р.) К. Тополі – сцени не мають сюжетної єдності, не розвинуто психологію героїв;
2. «Маруся, малоросійська Сапфо» (1839 р.) О. Шаховського – через штучність мови твір отримав шквал критики, разом з тим прищеплював етнографічний інтерес до України, смак до мелодраматичних ефектів, а міфоопоетизований письменником образ Марусі Чурай став об'єктом наслідування;
3. «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873 р.) В. Александрова – відсутність історичного забарвлення, оригінальне трактування через уведення «горбатого злочинця» – ця фігура є основним стимулом подій у творі;
4. «Маруся Чурай, українська піснетворка» (1887 р.) Г. Бораковського – п'єса з чималою кількістю ефектних рухливих сцен; ідеологічний момент на другому плані, в центрі уваги – особиста драма головної героїні;
5. «Маруся Чурай, історична драма в 4-х діях» (1889 р.) В. Нардуччі – примітивна мелодрама без пісень, що характеризується відсутністю історичного контексту й «незграбними мовними зворотами» з домішкою русизмів; жодної літературної цінності твір не несе [71, с. 366];

6. «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1892 р.) М. Старицького – найпопулярніша обробка; без поетизації минулого, проте з «примітивною театральністю, підкресленими ефектами та надлюдським коханням»; автора звинувачували в плагіаті В. Александрова, «у всякому разі, – писав П. Филипович, – своєрідний “вінегрет” Старицького не можна вважати за вдачу і глибоку розробку сюжету» [71 с. 375];
7. «Маруся Чурайвна» (1894 р.) В. Самійленка – оспівування козаччини занадто «високим» поетичним стилем, надмірною декламацією; має другу редакцію, дещо відмінну від попередньої, що підпорядкована актуальним театральним вимогам.

Окремо від інших українських драматичних обробок П. Филипович розглядає «чудернацьку» п'єсу Олександра Грози, вказуючи на її основний недолік: селянське життя автор оцінює з позицій польського пана і вірного католика, романтизуючи його як ідилічно-щасливе [71, с. 378].

Повсякчас вчений демонструє обізнаність із судженнями чи рецензіями авторитетних критиків – В. Белінського, М. Вороного, М. Грушевського, С. Здямського, М. Комарова, О. Огоновського, І. Франка та інших, одночасно висловлюючи самостійну фахову оцінку драматичним творам. На основі спостережень літературознавця можемо зробити висновок: еволюційно персонаж Марусі трансформується з історичного в літературний, а згодом і літературно-сценічний. Це порівняльно-історичне інтермедіальне дослідження П. Филиповича, що складає насправді лише частину розвідки «Історія одного сюжету», є корисним і в галузі театрознавства.

На фоні драматичних та поетичних обробок пісенного сюжету (останні – Т. Онопрієнка-Шелкового, О. Чюміної, К. Озерської-Нельговської та ін.) вчений доводить, як «поволі і здебільшого незугарно йшло поновлення старого змісту й старої форми»: фольклорний матеріал використовувався в «сирому» вигляді без належної інтеграції в художній подієвий контекст, а запозичення переважали над вираженням авторської творчості [71, с. 383]. Такий розгляд його сучасники не вважали релевантним, «оскільки різні обробки розглядаються відрубно в

хронологічному порядку, а тим часом для історика літератури важливіше не так заповнити дати, як знайти безперервну нитку процесу руху традиції, її пов'язані, а не сторонні кільця [90, с. 28]. Не можемо погодитися з критикою, адже цю «традицію» П. Филипович уважно відстежує й наостанок зауважує, як вона стає рушійною силою для О. Кобилянської, викликаючи «заперечення і шукання нових шляхів». Це пояснює, чому попередні твори майже не вплинули на поетесу, не дали матеріалу для наслідування [71, с. 386]. Серед інших причин неоромантичного трактування цього заяложеного сюжету, літературознавець називає ті життєві обставини, в яких опинилась письменниця: сприятливе урбаністичне оточення інтелігенції спонукало до висвітлення психологічного аспекту понад соціально-побутовим.

У повість «В неділю рано зілля копала...», витвореній в дусі індивідуалізму, О. Кобилянська внесла «так багато свого і в той же час характерного і для цілої літературної школи, що її твір може бути прикладом того, як в історії сюжету разом з новим ідейним прямують утворюється з старої – нова форма» [71, с. 388]. Ці роздуми узгоджуються зі словами О. Веселовського, який стверджував, що використання порівняльного методу розширює горизонти досліджень в історії літератури, дозволяючи простежити, «як новий зміст життя, цей елемент свободи... пронизує старі образи, ці форми доконечності, у які неминуче відливавсь весь попередній розвиток» [1, с. 32]. Слушно наголошував Я. Гординський, коли писав: «Филипович цікавиться передусім історією сюжету та порівнянням поетичного твору з іншими, кладучи вагу на стилі й їх зміни» [12, с. 16]. Погоджуючись з вищевикладеними відгуками критиків, сучасна дослідниця Г. Александрова оригінальність розвідки «Історія одного сюжету (“У неділю рано зілля копала” О. Кобилянської)» пояснює тим, що «твір поставав в історико-генетичному вимірі і типологічній площині, вивчався у світовому контексті під кутом зору національної своєрідності» [1, с. 32].

Отже, компаративна методика Павла Филиповича в контексті тлумачення генезису літературних текстів – це аналітико-синтетичний підхід, що

реалізується крізь призму основного – порівняльно-історичного й допоміжних – соціально-психологічного, інтертекстуального, текстологічного, рецептивного аспектів дослідження. Означений підхід розширює можливості літературного аналізу, виявляючи авторську інтенцію, приховані між текстами зв'язки, літературні та соціокультурні впливи на формування твору (кожен текст – інтертекст), композиційні й змістові подібності, трансформації літературних мотивів та сюжетів.

Висновки до розділу 3

У збірці «Література» (1971) під редакцією Г. Костюка зібрано найвизначніші праці Павла Филиповича, особливу цінність їй надає вміщений бібліографічний апарат. Згідно з даними таблиці 3.1 визначено, що 1923-1930 рр. – найпродуктивніший період літературознавчої діяльності П. Филиповича. До 1919 р. він займався вивченням життєтворчості російських та французьких письменників, за працю про Є. Баратинського відзначений золотою медаллю. Після революційних подій дослідник пише кілька рецензій на твори українських письменників, спостерігається певна хаотичність у виборі об'єкта досліджень, формується коло наукових інтересів. З 1923 р. його літературознавчі студії відрізняються систематичністю і тематичною цілісністю: розробляє історичні огляди, звертається до творчості окремих персоналій, здійснює текстологічний аналіз творів, досліджує їх генезу, при цьому завше проявляє інтерес до постаті Т. Шевченка. У розвідках історичного характеру проаналізовано стан сучасної для його доби літературознавчої науки («Молода українська поезія», «Українське літературознавство за 10 років революції», «Соціальне обличчя українського читача 30-40 рр. XIX в.») та минулих епох («До історії раннього українського романтизму»). До комплексного опису життєтворчості окремих літературних персоналій науковець найчастіше вдається у вступних статтях до видання творів цих письменників (Олександр Олесь, Леся Українка та ін.) або при написанні некрологів (В. Отроковський). Натомість текстологічний аналіз окремих елементів літературних творів П. Филипович здійснює повсякчас,

особливу увагу приділяє з'ясуванню причин та факторів, що зумовили їх появу, визначили своєрідність.

При поясненні генезису літературних творів І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського в наукових студіях П. Филипович застосовує компаративний принцип: використання генетичного (генеалогічного) та контактного методів дослідження на соціально-психологічному, інтертекстуальному, текстологічному, рецептивному тлі. Такий підхід уможливив: 1) дослідження твору в широкому історичному контексті, 2) ідентифікацію впливів різних факторів (фольклорних, літературних, соціокультурних) на формування твору, 3) визначення його місця в національному та міжлітературному дискурсі.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі досліджено академічну літературознавчу діяльність Павла Филиповича. Об'єктом дослідження виступали наукові праці П. Филиповича та студії про літературознавця, що допомогли об'єктивно оцінити внесок митця в українське літературознавство.

Для досягнення поставленої мети ми:

- простежили формування особистості П. Филиповича, завдяки чому вдалося встановити, що родинне та колегіальне виховання, оточення, а також такі особистісні якості, як допитливість, цілеспрямованість, вимогливість, зосередженість – найістотніше вплинули на методологію літературознавчих досліджень;
- опрацювали наявні літературно-критичні джерела щодо професійної діяльності П. Филиповича, а також виявили причину їх незначної кількості в період 1940-90 рр. – умисне «замовчування» персоналії, намагання радянської влади стерти це ім'я з історії літератури;
- проаналізували вміщені в тематичних збірниках розвідки П. Филиповича, на основі чого визначили особливості його шевченкознавчих наукових студій – ретельне вивчення першоджерел, перегляд фактологічної бази, широта проблемно-тематичного діапазону, ґрунтовний аналіз ідеологічних та естетичних засад творчості Т. Шевченка, врахування історико-літературного контексту, спростування стереотипних та хибних уявлень про спадщину митця;
- класифікували коментарі Павла Филиповича до мемуаристики та епістолярію Т. Шевченка на біографічні та історико-літературні, описали врахування ним основних принципів герменевтики: інтегрованості, інтерпретації прочитаного, евристичності, контекстуальності, когнітивності, цілісності при коментуванні, а також визначили їх найприкметнішу рису – розгляд коментованих персоналій як органічної

частини життєтворчості митця, встановлення відкритих і прихованих зв'язків між постатями;

- обґрунтували, чому компаративна методика цього вченого сприяє глибокому аналізу генезису літературних текстів у міжкультурному дискурсі.

Праці П. Филиповича позбавлені нав'язаного комплексу меншовартості, позаяк українську літературу він розглядав у контексті європейської. Своїми ґрунтовними, фактологічно підтвердженими розвідками, П. Филипович доводив: українська література не ізольована від світової спадщини, а органічно пов'язана з художніми досягненнями інших літератур. Його наукові досліді сприяли впровадженню національної літератури до загальноєвропейського дискурсу.

У контексті неокласичного дискурсу П. Филиповича опинилися такі видатні постаті, як О. Кобилянська, І. Котляревський, М. Коцюбинський, Олександр Олесь, М. Рильський, Я. Савченко, М. Семенко, П. Тичина, Леся Українка, І. Франко тощо. Однак найбільше досліджень вченого присвячені висвітленню життєтворчості Т. Шевченка, творчі заслуги якого він високо оцінював. Зокрема тому, що уособлював у образі Кобзаря душу українського народу.

Його «орієнтація на порівняльний метод, – слушно зауважувала Г. Александрова, – переконливо доводила, як можна по-новому розкрити національні надбання, позбутися провінційності, долучитися до загальнолюдського мистецького контексту» [1, с. 34]. А досконале володіння теоретичними знаннями та професійним інструментарієм аналізу тексту поставили П. Филиповича в ряд найавторитетніших літературознавців пореволюційної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Г. Павло Филипович «Порівняльні студії... поширюють наш обрій». *Слово і Час*. 2016. №9. С. 23-35.
2. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Упоряд., автор передм. і приміток М.М. Ільницький. Київ: Либідь, 1999. 405 с.
3. Бойко Ю. Вибране. Мюнхен, 1981. Т. 3. 403 с.
4. Варенікова О. В. Збірник «Шевченко та його доба» (1925, 1926) у контексті розвитку шевченкознавства к. XIX – 30-х років XX століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Х., 2017. 21 с.
5. Варенікова О. В. П. Филипович про завдання шевченкознавства у збірнику 1925 року «Шевченко та його доба». *Філологічні трактати*. 2016. Т. 8. № 3. С. 83-87.
6. Василенко В. О. Кобилянська «Земля». Повість зі вступною статтею П. Филиповича. «Книгоспілка», 1926 р. Життя й революція. 1926. №9. С. 121-123.
7. Вашків Л., Вашків А.. «Земля» Ольги Кобилянської як об'єкт літературознавчих студій Павла Филиповича. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія*. 2011. Вип. 545-546. С. 167-170. URL: [file:///D:/Downloads/Nvchnusf_2011_545-546_37%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/Nvchnusf_2011_545-546_37%20(1).pdf) (Дата звернення: 25.07.2023)
8. Вірченко Т. Морально-етичні основи характеротворення у драматургії Лесі Українки : монографія. К. : Акцент, 2007. 164 с.
9. Гальчук О. «...Не минає міт»»: Античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х. Чернівці: Книги – XXI, 2013. 552 с.
10. Гирич, І., Ляхоцький В. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX- XX ст. : метод. рекомендації. К. : [б.в.], 2000. 30 с. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-vudan.epispol.djerel.pdf> (Дата звернення: 21.08.2023)

- 11.Гнатюк М. Текстологічні аспекти шевченкознавчих студій Павла Филиповича. Султанівські читання: зб. статей. Івано-Франківськ, 2019. № 8. С. 84–92. URL: [file:///D:/Downloads/culs_2019_8_11%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/culs_2019_8_11%20(1).pdf) (Дата звернення: 26.08.2023)
- 12.Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. Львів, 1938. 125 с.
- 13.Гречанюк С. Щоб давнє слово на чатах стало. Літературно-критичні статті. Київ: Дніпро, 1991. С. 3-16.
- 14.Державин В. Великий поет-мислитель // Филипович П. Поезії. Мюнхен : Інститут літературознавства при Українському Вільному Університеті, 1957. С. 15-27
- 15.Дорошенко В. Шевченкіана Павла Филиповича // Филипович Павло. Шевченкознавчі студії. Черкаси: Брама, 2002. С. 199–215.
- 16.Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / Передм. І. Франка. 2-ге вид. Львів : Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1906. 157 с.
- 17.Дудко В. Українське публікаторство: без коментарів. Критика. 2009. Ч. 9-10 (143-144). С. 31-33.
- 18.Ільницький М. Біля джерел наукового франкознавства. Парадигма. 2008. Вип. 3. С. 21-29.
- 19.Казьмирчук Г. Декабристи і Тарас Шевченко в працях дослідників Шевченківського університету // Шевченкознавчі студії : зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 1 (22). С. 137-152.
- 20.Ковалів Ю. Абетка дисертанта: методологічні принципи написання дисертації : посібник. Київ : Твім інтер, 2009. 460 с.
- 21.Колесник О. Культурологічна герменевтика та діалог контекстів. Культура і Сучасність : альманах. К. : Міленіум, 2014. № 1. С. 24-30.
- 22.Копержинський К. П. Филипович. З новітнього українського письменства : історико-літературні статті. *Україна*. 1929. Травень-червень. С. 148-150.

23. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві, 1917-1927. Київ, 1929. Т. 2. С. 21-52.
24. Костенко Н. Врятує вроду і себе людина // Филипович П. П. Поезії. Київ : Ряд. письменник, 1989. С. 5-47.
25. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. 1. Едмонтон, 1987.
26. Костенко Н. Рецепція формалістичних ідей у колі київських неокласиків. *Слово і Час*. 2006. №11. С. 58-69.
27. Кочерга С. Код храму в драматичній поемі Лесі Українки «У пущі». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 89–93.
28. Кшевецький В. Порівняльне літературознавство : Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2012. 140 с.
29. Ласло-Куцук М. Ключ до белетристики. Бухарест : Вид-во Мустанг, 2000. 291 с.
30. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.
31. Матійчук О. Рукописна літературна спадщина авторів як об'єкт для дослідження і публікації. Питання літературознавства. 2008. Вип. 76. С. 101–108.
32. Меленчук О. Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова. *Слово і Час*. 2011. № 5. С. 65-72.
33. Мельниченко В. Нове прочитання Щоденника Тараса Шевченка. URL: <http://slovoprosvity.org/2015/06/25/nove-prochitannya-shhodennika-tarasa-shevchenka/> (Дата звернення: 14.09.2023)
34. Мельничук Б. З історії української поетичної Шевченкіани XIX-XX століть. Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. «Філологічні науки». Черкаси, 2007. Вип. 108. С. 27-56.
35. Миронець І. Проф. П. Филипович. З новітнього українського письменства : історико-літературні статті. *Пролетарська правда*. 1929. 7 квітня. №80.

36. Наєнко М. Історія українського літературознавства : підручник для філол. спец. вищ. навч. закл. / 2-ге вид., зі змінами і доповн. Київ : Академія, 2003. 365 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/411930.pdf (Дата звернення: 22.08.2023)
37. Наливайко Д. Літературна компаративістика вчора і сьогодні. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія / За заг. ред. Д. Наливайка. К. : Вид. дім «КиєвоМогилянська академія», 2009. С. 544
38. Одарченко П. Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919 – 1932. 125 років київської української академічної традиції 1861 – 1986 / За ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1993. С. 39.
39. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920–1960). Світи Тараса Шевченка: 3б. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 348–409.
40. Орешета Ю. Особистість і соціокультурне середовище. *Проблеми соціальної роботи*. 2013. № 1 (2). С. 187-191.
41. Осьмачка Т. Павло Филипович. «Слово» : збірник українських письменників. Нью-Йорк, 1964. Ч. 2. С. 296-305.
42. Павленко Г. Німеччина і німці в житті і творчості Т. Г. Шевченка. Ужгород, 1995. 54 с.
43. Поліщук В. Гоголезнавчі студії П. Филиповича. С. 44-54. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/1560/1/158-44-54.pdf> (Дата звернення: 23.09.2023)
44. Поліщук В. Дещо про взаємини Сергія Єфремова і Павла Филиповича в контекстах їхньої доби. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник*. Серія філологічна. 2016. Вип. XIII. С. 367-373.
45. Поліщук В. Іван Котляревський у студіях Павла Филиповича. *Слово і Час*. 2016. № 9. С. 35-42.
46. Поліщук В. Павло Филипович про Євгена Гребінку в контексті літературних обставин першої половини XIX століття. *Слово і Час*. 2012. № 2. С. 47-52

- 47.Поліщук В. Павло Филипович про Петра Гулака-Артемовського та ранній український романтизм. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер. : Історична та філологічна. 2013. Вип. 10. С. 103-109.
- 48.Поліщук В. «Сапфічні зернинки» в доробку Павла Филиповича. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 9 С. 124–130.
- 49.Поліщук В. Франкознавчі студії Павла Филиповича. Вісник Черкаського університету : зб. наук. ст. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. Вип. 159. С. 49-65
- 50.Поліщук В. Яків Щоголів у лектурі Павла Филиповича. *Слово і Час*. 2009. № 1. С. 67-70.
- 51.Райбедюк Г. Європеїзм Павла Филиповича. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20160511-yevropeyizm-pavla-filipovicha> (Дата звернення: 12.08.2023)
- 52.Райбедюк Г. Національна самототожність Павла Филиповича. URL: <http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/731/1/%d0%bd%d0%b0%d1%86%20%d1%81%d0%b0%d0%bc%d0%be%d1%82%d0%be%d0%b8%d0%be%d0%b6%20%d1%84-%d1%87%d0%b0.pdf> (Дата звернення: 29.07.2023)
- 53.Райбедюк Г. Творчість Павла Филиповича в контексті літературного процесу 20-30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. К., 1996. 24 с.
- 54.Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. Київ: Україна, 1993. 397 с.
- 55.Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933 : поезія – проза – драма – есей / Упоряд. Ю. Лавріненко. 6-те вид. К. : Смолоскип, 2008. 972 с.
- 56.Сачава К. Взаємозв'язок навчальної працелюбності та пізнавальної активності особистості. URL: https://www.rusnauka.com/27_SSN_2012/Pedagogica/3_117072.doc.htm (Дата звернення: 12.09.2023)
- 57.Семенко М. Сам. Дерзання. Поезії. Київ, 1914. С. 4.

- 58.Стернічук В. Явище інтертекстуальності в епістолярній комунікації. Лист як інтертекст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. 2013. № 13. С. 103-107. URL: [file:///D:/Downloads/Nvvnufl_2013_13_25%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/Nvvnufl_2013_13_25%20(1).pdf) (Дата звернення: 25.08.2023)
- 59.Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev1.htm> (Дата звернення: 05.09.2023)
- 60.Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. С. 551-572
- 61.Тимошенко А. Колегія Павла Галагана. *Сіверянський літопис*. 2002. № 4 (46). С. 46-51.
- 62.Тичініна А. Ідея спорідненої праці Григорія Сковороди у поезії модерністського об'єднання «Музагет». *Питання літературознавства*. 2022. № 106. С. 25-37. URL: <file:///D:/Downloads/271888-Article%20Text-627043-1-10-20230113.pdf> (Дата звернення: 15.06.2023)
- 63.Травень О. Проф. П. Филипович. З новітнього українського письменства. Історично-літературні статті. В-во «Культура» Держтресту «Київ-Друк». 1929. *Критика*. 1929. №7-8. С. 200-203.
- 64.Українка Л. Лист до матері (08.12.1904 р.). URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1904/19041208.html> (Дата звернення: 05.10.2023)
- 65.Українка Л. To be or not to be?.. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5493> (Дата звернення: 02.10.2023)
- 66.Филипович О. Спомини про брата // Безсмертні : зб. спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Ін-т літ. імені Михайла Ореста; ред. текстів та прим. М. Ореста. Мюнхен: [б.в.], 1963. С. 103-129.
- 67.Филипович П. До студіювання Шевченка та його доби. Шевченко та його доба / Під ред. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. Х. : Держ. вид-во України, 1925. Зб. 1. С. 7-37.

68. Филипович П. З новітнього українського письменства : історично-літературні статті. К. : Культура, 1929. 168 с.
69. Филипович П. Історико-літературні матеріали до Шевченка: 1. Листи Максимовича до Шевченка. 2. Нові рядки Т. Шевченка. Наше минуле. К., 1919. №1-2. С. 25–33.
70. Филипович П. Література: статті, розвідки, огляди / Упоряд. Г. Костюк. Нью-Йорк; Мельбурн, 1971. 582 с.
71. Филипович П. Літературно-критичні статті / Упоряд., авт. передмови і приміт. С. С. Гречанюк. К. : Дніпро, 1991. 270 с.
72. Филипович П. Місячна легенда. Леся Українка. Твори / За заг. ред. Б. Якубського. Т. 3. К.: Книгоспілка, 1927. С. 61-66.
73. Филипович П. Поезії / За ред. М. Ореста, передмова В. Державина. Мюнхен : Інститут літ. при УВУ, 1957. 145 с.
74. Филипович П. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1989. 193 с.
75. Филипович П. Поезія. Музагет : місячник л-ри і мистец. : орган Т-ва укр. письм. і митців. Київ : Сяйво, 1919. № 1-3 (січень-лютий-березень). С. 27-29. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1306> (Дата звернення: 02.06.2023)
76. Филипович П. Поет огненного слова. Тарас Шевченко : збірник / За ред. Е. Григорука і П. Филиповича. Київ : Держ. вид-во, 1921. С. 35-47. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=4057> (Дата звернення: 10.08.2023)
77. Филипович П. Революційна легенда про Шевченка чи дійсність? Шевченко та його доба / Під ред. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. Київ : Книгоспілка. 1926. 36. 2 С. 5-22.
78. Филипович П. Спустошена ідилія («Земля» О. Кобилянської) // З новітнього українського письменства : історично-літературні статті. К. : Культура, 1929. С. 86-101.
79. Филипович П. Шевченко і романтизм. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. Київ : Друк. ВУАН. Кн. 4. 1923. С. 13-18.

80. Франко І. Смерть Каїна. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5341> (Дата звернення: 28.09.2023)
81. Холодинська С. Шлях поетичної самореалізації фундатора української моделі футуризму Михайля Семенка. Мистецтвознавчі записки. 2019. Вип. 35. С. 39-48. URL: https://nakkkim.edu.ua/images/Instytutu/nauka/vydannia/Mystetstv_zapysky/MZ_35.pdf#page=39 (Дата звернення: 29.09.2023)
82. Чабанов О. Коментар у контексті сучасних лінгвістичних парадигм. Новітня філологія. № 13 (33). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С. 311-323.
83. Шевченківський збірник / Під редакцією П. Филиповича. К. : Сорабкоп, 1924. 150 с.
84. Шевченко Т. Повна збірка творів : в 5 т. / Під. ред. : О. Є. Корнійчук та ін. К. : Держ. літ. вид-во, 1939. Т. 5 : Щоденник. 319 с.
85. Шевченко Т. Повне зібрання творів / Під заг. ред. акад. С. Єфремова. Т. IV. Щоденні записки: Журнал. Текст. Коментарій. К. : Вид. УАН, 1927. 787 с.
86. Шевченко Т. Повне зібрання творів / Ред. і вступ. сл. акад. С. Єфремова. Т. III. Листування. Текст. Коментарій. К.: ДВУ, 1929. 1001 с.
87. Шевченко Т. Повне видання творів Тараса Шевченка : в 16 т. Т. 10 : Журнал (Щоденні записки) / За ред. П. Зайцева. Львів : Укр. наук. ін-т, 1936. 361 с.
88. Шерех Ю. Легенда про український неокласицизм. Не для дітей : літературно-критичні статті і есеї. Нью-Йорк: В-во Пролог, 1964. С. 97-156.
89. Щупак С. Формалізм на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних еклектиків. *Критика*. 1931. №10. С. 31-49.
90. Якубовський Ф. «Небезпека формалізму». *Критика*. 1929. № 9. С. 8-28
91. Шевченко Т. Щоденник / Ред., вступ. ст. І. Я. Айзенштока. Пролетарий, 1925. 287 с.

ДОДАТКИ**Додаток А**

Павло Петрович Филипович у віці 37-ми років

Додаток Б

**Павло Филипович (крайній праворуч) грає в крокет з учнями Колегії
Галагана**

